

ЛНБ України ім.В.Стефаника

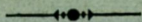


01162052 (H)

2012

ХМЕЛЬНИЩИНА 1648-1649 РОКІВ

у сучасних віршах.



Написав

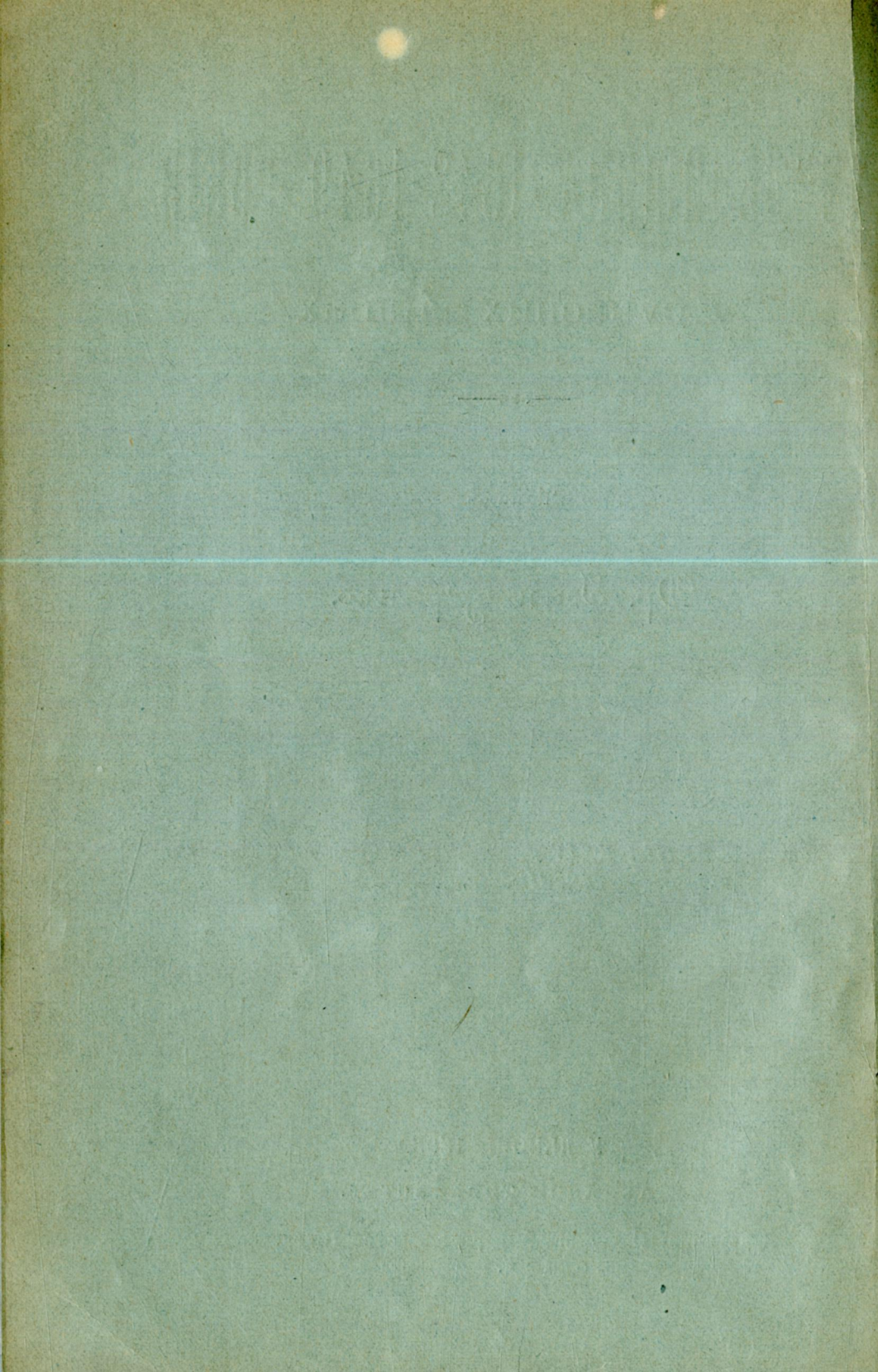
Др. Іван Франко.

*Відбитка з XXIII і XXIV т. Записок Наукового Товариства
ім. Шевченка.*

У ЛЬВОВІ, 1898.

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.



В. 3303

Зр

Хмельницина 1648—1649 років

у сучасних віршах.

Написав *Др. Іван Франко.*

I.

Історик Хмельнищини не може жалувати ся на недостатку жерел. Величезна сила мемуарів, дневників, записок, документів, приватних листів і урядових реляцій з того памятного часу залягає архіви і бібліотеки. Чимало того матеріялу вже опубліковано, багато дожидає ще публікації, хоч і без того було більш або менше використано істориками.

В числі матеріялів доси не тільки не опублікованих, але також найменше визискуваних, є значне число віршів зложених рівночасно з подіями. Певна річ, перворядної історичної ваги, такої як документи та урядові реляції, ті твори не мають, але вони мають свою вагу як характеристика відносин, поглядів, настрою і уподобань того часу, дозволяють нам, так сказавши, заглянути в душу тої суспільности, що бачила на власні очі, перетерпіла на власній шкурі кроваву драму Хмельнищини.

Найліпше ще пощастило ся руським віршам, тим що зберегли ся в записках Єрлича і в „Історії о презільной брани“. Пок. Костомаров не тільки зібрав їх і видав в додатку до своєї знаменитої монографії „Богданъ Хмельницкій“, але і в тексті частенько користувався ними на рівні з думами, як свідощтвами сучасних людей і очевидців. Але ті руські вірші — се тільки частина тої великої маси віршів, яку сплодила Хмельницина. В Польщі був тоді час загальної віршоманії, от тим то й не диво, що майже в кожній рукописній польській збірці з того часу разом

и 37 М. &

и. 3405

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРС
№ И 37

з прозовими звістками про кроваві битви та небезпечні походи на Україну, про соймові промови, соймикові свари і шумно-риторичні промови при всяких домашніх okazях, весілях, хрестинах, похоронах, ми стрічаємо довші або коротші вірші, пісні, памфлети, сатири, епіграми, уципливі епітафії, що відносять ся до Хмельнищини та її героїв. Певна річ, поетичної вартости вся ота література має дуже мало, хоча є й висмки; та за те для характеристики часу і настрою суспільности се материял багатий і дуже цікавий.

Бажаючи звернути увагу ширшої громади на сей ряд памяток, я публікую отсею збілочку віршів, що відносять ся тільки до першої фази Хмельнищини — від початку до зборівського замиренья. Та вже й для сего часу материялу так багато, що приходило ся зробити вибір. Річ в тому, що власне про ті часи є в польській літературі значне число сучасних віршів друкованих. Історики Хмельнищини користують ся по троха тими польськими віршованими творами, а головню книгою Самуїла Твардовского „Woyna domowa z Kozaki u Tataru“, що вийшла аж 1681 р. Та на жаль майже зовсім не використано старших друків. Чимало Поляків друкувало віршовані оповідання про поодинокі епізоди Хмельнищини ще в 1648, 1649, 1650, 1651 роках і ті твори певно повинні би звертати на себе більше уваги істориків. Та що ті старші друки звичайно досить довгі а надто держать ся в сухім тоні реляції або дневника, то я надумав не переддруковувати їх тут, а тільки приводити з них цікавіші місця в розвідці. При тім мушу додати, що велика часть тих друків — бібліографічні рідкості, так що я й не міг користувати ся всіми, не знаходячи їх у львівських публичних бібліотеках. Так само я не переддруковую тут і руських віршів, які вже були друковані у Костомарова і в додатку до другого тому „Історичних пісень“ Антоновича і Драгоманова. Дещо з них я також цитую в відповідних місцях отсеї праці.

Подаю тут реєстр тих друкованих сучасних віршів, які зазначені в бібліографії Естрайхера. Не всіми тими творами я міг користувати ся, бо значної частини їх нема в львівських бібліотеках. Титули тих творів, які мав я в руках, подаю докладнійше, ніж подано у Естрайхера.

Białobocki Jan. Pochodnia sławy Xięcia Jeremiasza Wiśniowieckiego, Kraków 1649 (докладнійше цитує титул сеї книжечки Костомаров в бібліографічнім покажчику жерел

своїї монографії „Богданъ Хмельницькій“: „Pochodnia wojennej slawy J. O. Xiążęcia Jeremia Michała Wiśniowieckiego ze czterech części złożona y w roku 1649 wystawiona“, та на жаль знаменитий історик ніде зрештою в своїм творі не корпитуєть ся сею книжкою. Я не мав її в руках.)

Białobocki Jan. Pogoda iasna oyczyzny, w którą okazały się y nagrodę biorą wszystkie zasługi a niezacmiona sława JO. Książęcia Jeremia Michała Korybota na Wiśniowcu y Łubniach Wiśniowieckiego... W roku 1650 w Krakowie. В бібл. Оссол. у Львові ч. 1060. Є се пустий і бомбастичний панетірик Вишневецькому з нагоди надання йому гетьманської булави. Екземпляр Оссол. має лиш 4 картки ненум., кінця не має.

” Klar męstwa na objaśnienie pochodni w dalszą drogę ku nieugasley sławie JO. Xiążęcia Jeremia Michała Korybota na Wiśniowcu y Łubniach Wiśniowieckiego... Aż do wyprawy wojenney pod Zborów samego Naiśnieyszego Monarchy króla Jego Mości Jana Kazimierza nam szczęśliwie panującego, we czterech także częściach wydany przez tegoż authora w miesiącu wrześniu roku Pańskiego 1649. Без місяця друку, в Кракові, 4^o, 24 картки ненум. В Оссол. ч. 1058.

” Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey z wzruszeniem pokoju od miesiąca Stycznia 1650 aż do Września 1651 widziana, y z dokończeniem wieku nieodmienney pamięci Jaśnie Oświeconego niegdy Książęcia Jeremiego Michała Korybota Wisniowieckiego... przez urodzonego Jana Białobockiego, sekretarza Króla Jego Mci wydana w Krakowie... 1653. 4^o, стор. 64. Оссол. ч. 1059. Сю книжечку цитує також Костомаров у реєстрі своїх жерел, та ми не видимо ніде, щоби він корпитував ся нею.

Інші праці Бялобоцького, особливо его брошура „Brat Tatar albo Liga wilcza z psem na gospodarza“ з р. 1651, лежать по за рамами отсеї статі.

S. D. Wąchocki. Planctus Poloniae super ingenti suorum clade a Kozacis rebellibus illata, quem Religio, Mars, Bellona, Fortuna et Fama lyricis carminibus leniunt,

per Simeonem Dominicum Wachocki conscriptus a. D. 1649. Cracoviae. 4^o, 12 карт. нenum. Оссол. ч. 41352.

У Костомарова подано титул сеї книжечки не повно і з помилками. І прозова передмова (посвята скарбникови польському Миколаєви Даниловичу) і вірші — пустісінька риторика і бомбаст.

Kuczwarewicz Marcin. Relacja Ekspedyciey Zbaraskiey w roku Pańskim 1649 przeciw Chmielnickiemu. Rythmem polskim przez M. K-cza, roku Pańskiego 1650 przełożona. W Lublinie w drukarni Jana Wiczorkowicza, bez roku, 4^o, 22 нenum. карт. друку.

Radwan. Ekspedycya Zbaraska. Warszawa 1649.

Satyr nowy z chorey głowy, 4^o, 9 стор. без місця друку, див. Bentkowski, Historia literatury polskiej I, 417 (про втеку з під Пілявець).

Prywat Polską kieruie, po nim stateczny sluga Rzpltey następuie, 1649, 4^o, 2 аркуші друку, див. Bentkowski I, 418, а також виписку у Юшинського II, 447. Естрайхер подає, що друковано в Кракові.

Dachnowski. Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom, 1648. Початковий і кінцевий вірш наводить Юшинський II, 457.

„ Na trąbę przeciw kozakom odpowiedź żołnierska. Bemben z pod chorągwi nowego pana. 1648.

Frykas. Zabawy rycerstwa polskiego, 1650. Повний титул див. у Юшинського II, 465. Залуский і Юшинський догадують ся, що автором був Кучваревич. Описано тут події від вибору Яна Казимира до зборівського замирення.

Twardowski Sam. Pobudka wychodzącemu woisku 1649.

„ Woyna kozacka poznieysza, przez Naiasnieyszego Jana Kazimierza króla polskiego y szwedzkiego poparta y skończona szczęśliwie w r. 1651. W Lesznie drukował Daniel Vetterus. Оссол. 52.362. Опис битви під Берестечком; вийшла яко друга часть у пізнійшу, по смерги автора видану книгу „Woyna domowa z kozaki i Tatarzy“ видану в Каліші 1681 р. (Оссол. 17.582).

Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego, 4^o, без місця і року друку, див.

Ks. Hieronim Juszyński, *Dykcyonarz poetów polskich* II, 397—399. В бібл. Оссол. друкованого екземпляра нема, а є тільки рукописна копія, з котрої тут подано виписки.

Obryński Kazimierz Godfryd, *Magnanimitatis Poloniae specimen per aliquot brevia poemata illustratum*, a. 1652.

” *Berestecensis Bellona*, poema heroicum libri II, 1652 — див. Юшинський II, 14.

Katafalk rycerski Mikołajowi Firleiwowi, без року і місяця друку, вірша про погром під Пілявцями, див. Juszyński II, 427.

Lech wzbudzony i lament iego żałośny widząc tak utracone państwo, roku 1649, 4^o, без місяця друку, випрок див. Juszyński II, 430—431.

Nowy satyr, do którego przydana perspektywa po klęsce pod Konstantynowem, 4^o, без року і місяця друку, див. Juszyński II, 439.

Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony, w którym iako w zwierciedle wieku terażniejszego sprawy, woien zaś dzisiejszych wnętrzne y zwierzchne przyczyny obaczyć możesz. Не знаю, чи був сеї твор друкований, я користував ся рукописом з XVII в. Оссол. 680.

B. Zimorowicz. *Kozaczyzna i Burda ruska*, дві поеми, що творять одну цілість, вийшли в склад книжечки лз. *Sielanki nowe ruskie różnym stanom dla zabawy teraz świeżo wydane przez Symeona (властиво Bartłomieja) Zimorowicza* 1663. Я користував ся новим виданєм Туровского, що вийшло в Перемишлі 1857 р.

Інші друки, давніші і новіші, якими я користував ся для сеї праці, цитовано в відповідних місцях під текетом.

Що торкаєть ся недрукованих доси віршів польських, латинських і руських про Хмельницину і сучасних з нею, які вдало ся міні зібрати, то я друкую їх в повні в додатку до сеї розвідки. Вони взяті переважно з рукописів бібліотеки Оссолінських у Львові, а тільки три винято з рукописів музея кн. Чарторийських у Кракові; відписи був ласкав порівняти з оригіналами проф. Бодуен де Куртене, котрому за се висказую тут прилюдну подяку.

Деякі з тих рукописних віршів були вже друквані в виданю Jakóba Michałowskiego Księga pamiętnicza, Kraków 1864, стор. 471—476; ними користувалися не раз польські і наші історики (Кубала, Костомаров, Куліш). Я друкую й ті звісні вже вірші, маючи під рукою їх давні де в чому відмінні відписи в рукописах бібліотеки Оссолінських; тільки одну віршу — латинський пасквіль на Адама Кисіля (N. 8) я передрукую з книги Міхаловського (op. cit. 612—613) задля її важности для характеристики того часу.

Зібрані мною вірші — дуже різнородні і формою і змістом і тенденцією і мовою. В 30 нумерах нашої збірки маємо загалом 42 осібних творів, а з них 13 написано латинською, 28 польською, а один українсько-руською мовою; 8 має форму лірично-описову, 4 промовляють тоном сатири та упіменя, оповідань і описів є 6, в тім числі одно сатиричне, 7 має форму епітафій та написів, 1 форму анаграми, тоб то загадки з переставлених букв, в кінці є тут 6 пасквільів (ущипливих віршів обернених до поодинокі особи) і 10 епіграм. Не однакове й становище авторів. Декотрі, як от автори реляцій N. 28 і 30 — прості вояки, що не думають про політику, бачуть перед собою тільки военні труди і невгоди і реферують сухо те що бачили; у інших більше рефлексії, хоча й тут бачимо таких, що дивлять ся на світ очима вбогого шляхтича-селяха, що знає своє село, свій повіт, привик бачити в королях земних богів, вірити в їх мудрість і не вдавати ся в критику того, що роблять високі політики (див. N. 9, IV; N. 20). Але більшість авторів дивить ся критично на опісвані події, шукає їх причин, думає над зарадю злomu. Правда, в поглядах на причини Хмельнищини у Поляків-віршописів нема згоди. Одні бачуть причину лиха в нарушеню шляхетської вільности і рівности (див. N. 4), інші власне в тій надмірній вільности, в шляхетськім veto, в браку почутя власної гідности і горожанських обовязків (N. 3, 17), а особливо в утисках підданих (N. 1, 2). Були, розуміть ся, й такі, що замість дошукувати ся власних хиб і провин воліли звальювати вину на інтриги, приватні заходи або злу волю впливових одиниць а то й самого короля (N. 4, 8, 10, 11, 12, 23 III). Коротко мовлячи, в отсих віршах встає перед нами мов жива і промовляє безпосередно польська суспільність половини XVII віку, промовляє про справи, що ще й нині не зішли з денного порядку прилюдної діскусії.

II.

В початку 1648 року Польща належала до найсильніших держав у Європі. Її сусіда з заходу — Німеччина лежала спустошена страшною трицятилітньою війною, безсилна, шарпана на всі боки, без одностайного національного почуття. Угорщина після страшного погрому під Могачем стогнала в турецькій ярмі. Туреччина здобувши перший рішучий погром під Хотином 1622 р. почала хилити ся з зеніту своєї величі і сили. Іспанія відчула вже в повні фатальні наслідки релігійної нетолеранції і тиранського правління, втративши Нідерланди і Португалію. Франція переживала важку внутрішню кризу — перебудову феодальної держави на абсолютно-монархічну, закінчила власне кроваві війни з маїнатською фрондою і клала підвалини того шляхетсько-бюрократичного ладу, що за півтораєста літ мав її довести до великої революції. Швеція заплутана в 30-літню війну була й без того вбога та вичерпана, а Московщина також іще не зовсім вигоїла ся з ран завданих їй в часі самозванців. Польські володіння розтягали ся тоді від Балтійського моря до Чорного, від устя Висли до устя Німана на півночі, від жерел Висли геть по за Дніпро на півдні. В першій половині XVII в Польща отримала блискучі перемоги над Турками і над Московщиною. На неї обертали свої очі всі європейські держави, у неї шукали підмоги Венеціанці і Французи; Московщина бережливо заховувала з нею „вічний мир“, а кримські Татари, котрим Польща довгі роки оплачувала ся, щоби не шарпали її південних окраїн, не мали відваги підняти ся проти неї, коли вона в 1646 і 1647 роках не дала їм звичайних дарунків. Навіть той неспокійний елемент, що ворухив ся у неї на південних окраїнах і причиняв їй нераз чимало клопоту, — українське козацтво від 1638 р. було так прикорочене і взяте в шори, що здавало ся, не здужає вже двинути ся більше. „Upadła bez pochyby zemsta skuteczna Boża na bystre one rebellizanty — писав 1646 р. польський шляхтич у Білій Крилиці, Ян Бялобоцький¹⁾ — kark buntów tak wiele razy u od tak wiele czasow ludu niezbożnego przeciw Bogu

¹⁾ В передмові до книжечки: *Hymny u prozy polskie w zwyczajnym używaniu u nabożeństwie kościoła świętego katolickiego, z Breviarza Rzymskiego w jednę książkę zebrane, z łacińskich hymnów na polskie wedle poprawy Nayw. Pasterza Urbana VII, przez urodzonego Jana Białobockiego, K. Im. Sekretarza przelożone. W Krakowie, w druk. Fr. Cezarego, r. P. 1648.* Передмова датована 1646 р. в Білій Крилиці.

samemu tudziesz przeciwko maiestatowi królów, panów swoich y Rzpltey powstaiący ostatnie z poblogosławieniem woysku polskiemu a wykorzenieniem tey sweywoli iest przelomiony". При тім польська шляхта поставляла до війни знамениту кінноту в тяжкій залізній зброї, так названу уссарню, а козаки як піші вояки мали також європейську славу і були пожаданими наємниками навіть для французького короля.

І з економічного погляду стояла тоді Польща — так бодай могло здавати ся — знаменито. Щасливі війни принесли їй немалі користи, а обширні українські землі, густо засіяні селами і місточками, повними підданого, робучого люду, були правдивим золотим дном для панів. Багатства польських маїнатів дивували чужих послів. Правда, в Польщі не було богатих, укріплених і сильних міст, промисл і торгівля не могли розвивати ся в суспільно-економічних обставинах польської республіки, міщанство упадало, та все таки при панських дворах і під панською опікою були деякі завязки ремесел і промислу. Між містами визначали ся головню Львів, Краків і Варшава — перше як центр промислу і торгівлі з далеким сходом, два другі як центри політичного і духового життя держави. В усякім разі і тут в половині XVII в. видно було значний рух, жваву працю і заходи, особливо значну вивозову торгівлю збіжем і значний зріст фабрикації горівки.

В кінці могла тодішня Польща поверховому оку заїмпонувати ще одним, а власне неограниченою свободою і рівністю свого шляхетського, пануючого стану, шумним, рухливим і загальним політичним життям, що шуміло і кипіло не тільки по столицях, але по всіх дворах, по всіх закутках обширної держави. Кождий шляхтич за молоду привчав ся думати про загальні, державні справи, навикав до парламентарних форм, до „політичного“ способу вислову, тоб то до штуки — висказувати свої думки як найменше по просту, як найбільше риторично, неособисто, необразливо ні для кого та при тім нещиро.

Та не минуло кілька літ — і вся ота пишнота, вся слава, все багатство, вся сила — розвіялись мов дим. „Золоті Сатурнові часи перемінили ся на залізні“, плаче автор одної латинської вірші (див. N. 12 нашої збірки). Польща стратила лівий беріг Дніпра, не могла вже ніколи відзискати тривко й правобічної України, зрештою страшенно спустошеної, і немов виточивши нараз найліпшу кров із своїх жил почала хоріти та марніти всім тілом. Раз іще, 1683 р. вона з Яном Собєским здобула ся на геройський подвиг під Віднем, та се була остатня її перемога. Швидко

потім пішли часи „Сасів“, а за ними, не сповна 100 літ по віденській вікторії, польська самостійна держава почала рішучо конати. Сей страшний удар, що зіпхнув її з висоти, се була Хмельницщина, була пожежа, що розгоріла ся з малої іскри, але знайшла собі багато запального матеріялу.

Можна як собі хто хоче дивити ся на найближші причини вибуху Хмельнищини і на самого Хмельницького, та нам здасть ся, що коли-б не був повстав Хмельницький, рік чи кілька літ пізнійше була би вибухла пожежа з якоїсь иньшої причини, а хто знає, чи й без воєнної пожежі Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її вже 1648 р.

Я не буду вдавати ся в вичислюванє всіх тих хороб, які нівечили польський державний орґанізм — вони занадто звисні. Найголовнійші з них — повна безправність простого люду і необмежена власть над ним панів, повна безсильність короля і державної адміністрації, реліґійна нетолеранція та духова темнота, якої набирала ся ніби освічена шляхта з єзуїтських шкіл, цілковитий брак дбання про проєвіту і піднесенє низших верстов, політична корруція і моральне зіпсутє шляхти. Італіянський духовний Пачікеллі, що коло половини XVII в. був у Польщі, схарактеризував її внутрішній стан ось яким їдким віршем:

Clarum regum Polonorum
Est coelum nobiliorum,
Est infernus rusticorum,
Paradisus Judaeorum,
Aurifodina advenarum,
Causa luxus foeminarum.
Multo quidem dives lanis,
Semper tamen egens pannis;
Copiam in lino serit,
Sed externam telam querit,
Merces externas diligit,
Caro emptis gloriatur,
Empta parvo aspernatur.¹⁾

Не можна сказати, щоб і самі тодішні Поляки, особливо по тій кровавій лекції, яку їм дала Хмельницщина, не зрозуміли

¹⁾ Pacichelli, abbate G. B., Memorie de' viaggi fatti per l'Europa cristiana. Neapoli 1685, t. I, 242. Цитовано у Sebastiano Ciampi, Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell' Italia colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali. Firenze 1839, t. II, 192.

своїх хиб. Те, про що до недавна говорили хйба найсьвітліїші одиниці, такі як Фрич Моджевекїй, Остророг, Старовольскїй, тепер почало робити ся загальною думкою шляхти, а бодай тої її частини, що ще не була цілком зіпсована. І так автор сатиричної поеми „Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony“, хоч сам великий прихильник шляхетської вольности і рівности, бачить ясно, що одною з головних причин лиха була шляхетська захланність.

Wprawdzie już one bankiety ustały,
Z których znienagła fakeye wzrastały,
Gdyście po stayniach stoły rozstawiali
I prawie iako bydło zbytowali.
Ale łakomstwo taką górę wzięło,
Że prawie Polskę w niwecz obróciło.
Nie nasycą go ni powołowszczyzny,
Czopowe, rosy, pobory, darcizny.
Teć to sprawiły, gdy się naprzykrzyły,
Do nienawiści ludzi pobudziły,
Że się pokoju związki potargały,
Niezgody, zatym straszne bunty wstały.¹⁾

Той сам автор, хоч в політичних питаннях досить наївний (приклад сеї наївности побачимо далі), вміє знайти різкі і гіркі слова осуду на утиски підданих в Польщі. Вже сам початок поеми вельми характерний. Селянин у сьвято рубає дрова в лісі і здйбає Сатира. Сей сідає на его віз і переляканий чоловік везе його з собою. В селі дідич побачив селянина з дровами і гукає: „А, се ти так шануєш сьвято?“ Селянин відповідає: „Як би я поїхав у ліс в будний день, від мене взяли би сокиру, а сььогодні гайові в церкві“. Побачивши Сатира пан заходить з ним у розмову, розумієть ся, про біжучі політичні справи, про війну з козаками. Сатир пустивши селянина береть ся, як то кажуть, вичитувати панови паремеї. Головна причина бунту козацтва і слабости Поляків — безсовісні утиски підданих і приязнь нанів з Жидами (див. у нашій збірці N. 2). Сатир так договорив панови до сумління, що сей в кінці з насміхом питає, чи се не той селянин підмовив його на таку проповідь, з котрим він приїхав у ліса? Та Сатир на доказ правди своїх слів береть ся роздивляти події кровавої війни і хйби всіх верстов у Польщі. Правда, він про те стоїть на чисто шляхетськїм становищі. Шля-

¹⁾ Оссол. рукоп. 680.

хетська свобода є для него головна підвалина державного ладу; про якісь легальні полеклі селянству, про поліпшене державної адміністрації нема ані мови.

Навіть львівський міщанин Зіморович, що вельми ворожо дивить ся на Хмельницину і видумує на неї всякі нісенітницї, не може проминути мовчки панського знущання над підданими.

Nie tylko nam dojadły ukraińskie muchy,
Ale i wielkim panom, aż musieli stadem
Na rączych (себ то конях) przed tym umknąć za Wisłę owadem.
Przecie powołoszczyny i tam im dobodły,
Ledwie na ostatni hak Polskiej nie przywiodły.¹⁾

Утискане підданих зробило ся було у панів якимсь правилом; хто не дуєть своїх підданих, той лихий господар. *Rustica gens optima flens, pessima ridens* — така приповідка зложилась була між освіченими „культурниками“ того часу. Та ба, українські селяне також були майстри вигадувати приповідки, і невдовзі скарбниця українських приповідок збогатила ся ще одною: „Шляхтич і Жид тільки печений добрий“.

Далеко глибоше в хиби польського державного організму входить автор талановито написаного памфлету, зложеного з віршів переплітаних прозою пз. „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.²⁾ В уступі приведенім в нашої збірці (N. 3) він в формі розмови двох шляхтичів, виходячи від пилavecької битви і тих, що провинували ся в ній, та за се не були зовсім покарані, розбирає дразливе питанє, щож властиво вільно в Польщі робити безкарно — розумієть ся, шляхтичеви, а чого не вільно? І він без вагання кладе золоте польське „veto“ на рівні з дозволом — сповнювати в легальній формі державну зраду, ганьбити хиби польської податкової системи, брак адміністрації, брак почутя публичних обовязків у тих, що користують ся найвищими публичними правами і привілеями. Одним словом, висновки такі, що один із персонажів розмови доходить просто до розпуки.

Як бачимо, у автора стало на стілько відваги, щоби назвати річ по імя і сказати явно, що та перла шляхетської свободи, те

¹⁾ Zimorowicze, Sielanki 73—74.

²⁾ Ся поемка була друкована (див. Juszyński, Dykcjonarz poetów polskich II, 397), та друковані екземпляри — велика рідкість. Я користував ся рукописною копією сего замітного твору в списку з XVII в., робленім мабуть з рукопису, а не з друку (Оссол. рукоп. 648, к. 1—28).

„nie pozwalam“, яким можна було знівечити здобутки кожної соймової наради і навіть розірвати сойм, є не що иньше, як свобода — в кожній порі зраджувати і погубляти край. Мав він відвагу вказати пальцем на такі високі шляхетської рівності, як неслуханє законів ухвалених самоюж шляхтою, неплаченє податків, особливо магнатами, ошукуванє публичного скарбу при наймі вояків і т. п. Та він не мав відваги признати ся до авторства сего твору і виступити явно до боротьби з злом, ані навіть вказати, де був друкований сго твір.

Drukowano w koziecy głowie,
Kiedy miesiąc był na nowie,
Kosztem zaś pana iednego
Z bractwa Piławieckiego,
A drukarnią zaś zakryto,
Bo by drukarza zabito —

ось які характерні слова виставлено в титулі друку¹⁾ — знак, що висказана в поемі правда була для многих у ту пору дуже ще гірка і нестерпна.

Ми маємо свідощтво, що й серед латинського духовенства були люде, котрі бачили і горячим словом висказували кривди простого люду, самоволю та розпусту шляхти. Є се интересна латинська вірша, написана деє в початку Хмельнищини, котрої автором дехто з Поляків уважав самого Хмельницького, хоча зі змісту явно виходить, що її зложив католик і то хтось із низшого духовенства, що міг на одну дошку покласти *miserum populum et clericum* як жертви панських утисків. Автор уважає Хмельницького даним від Бога бичем „на роскіш і захланність магнатів, на утиски, кривди та силуваня підданих“. „Гей, який же то плач чути аж до неба! Він благає війни, проходить у небо; такого ніколи ще не бачено, ніякий народ крім Поляків його не зносив. Тут зневага і наруга Богови, котрий бачить плач і крик люду, бачить п'яні празники і не дасть себе перепросити. Всі шляхетські веретви майже одним духом дусять нещасний люд і клир своїми свободами, надужитями, безправами. Навіть східні Турки не такі люті і злосливі на невельників, як Поляки, барони і дуки, запопадливі на роскіш“.²⁾

¹⁾ X. M. Hieronim Juszyński, Dykcjonarz poetów polskich, II, 397. В рукописі, яким користував ся я, отсих віршів нема.

²⁾ Див. далі N. 1 нашої збірки: *Wiersze przypisane kozakowi Chmielnickiemu*.

Ще на один вельми важний прояв внутрішньої гнилизни в тодішній Польщі вказує автор вірші „Lament oyczyzny straconey“ що була написана також в перших роках Хмельниччини.¹⁾ Автор сумує по тих часах, коли Поляки разом з Українцями били Турків і бажав би, щоб і тепер, замість різати одні одних,

Byż grali ukraiinne dumy, iak przed laty
Turków bili Polacy y mężne Horwaty.

Та далі він іменем вітчизни обертаєть ся до Поляків:

Wyssawszy przez te czasy ze mnie, swoiey matki,
Mleko pociech wszelakich, samę krew z dostalki
Przez tak wiele poborów, przez constitucye,
Przez accisy, nie wiedzieć iakie condycie
Pact różnych, przecie żołnierz, który cierpi rany,
Śmierć odnosi, nie bierze żołdu sprawowany.
Dla czego znadź ubogich ludzi uciskaia,
Których lzy krwawe nieba przebiiaia.
A zatym woyny w domu, Bóg mię odstępuje,
Że mię ieno pogaństwo kiedy chce woiaie.
Kaźda rzeczpospolita na niemylney zgubie,
W której mocny słabszego bez przyczyny skubie,
Gdzie pod praetextem dobra swawola woiaie,
Własny syn bez respektu oyczyznę plondruie,
Kędy prawa besprawne, wolny przystęp złości,
Cnota za nic, animusz pełen surowości,
Godność kupna, urzędy za pieniądźmi idą.

Хто памить ті кроваво-гумористичні рядки, якими тогочасні козацькі думи малюють притиски і кривди, що наносили Українцям жовнірські постої, той побачить і в отсій вірші, зложеної польським шляхтичем і патріотом, повне оправдане скарг нашого люду. Польський автор кличе далі до своїх земляків:

Hey dla Boga, zbytnia was niech wolność nie wznosi!
Ten wolny, co się cnotą zdobi, zawsze nosi
Sumnienie od extensiey wolne. od zdobyczy,
Swoy stan kocha, nie butę, dóbr cudzych nie liczy.

Та се були марні слова в суспільности, де „godność kupna, urzędy za pieniądźmi idą“, де воєнні начальники ховали гроші призначені на виплату воякам і доводили тих вояків перед війською до того, що було по свідоцтву автора „Coś nowego pisa-

¹⁾ Осол. рукоп. 723, к. 107—109. Ся вірша не торкаєть ся безпосередчо до Хмельниччини, то ми її не помістили її в нашій збірці, а подаємо тут із неї цікавіші уступи.

него“ перед пилявецькою битвою, „kiedy wolno było to sam to tam krążyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem pod czas wynalezionym) rabować“, або як було по свідощтву М. Кучваревича перед самою збараською облогою, коли то польське військо

Stanąwszy nie daleko miasta Zbarawskiego,
Zarobiło na niechęć woysko nie iednego,
Iż ni siadło ni padło (iako mówią), ali
Bliskie wsi lupiąc każdy na swą stronę gali,
Miasta ogniem pustoszą, w niwecz obracaiaj,
Lud chwytaiąc na męki nieuważnie dają.¹⁾

Що уряди в Польщі йшли за грішми і маєтками, на се не треба аж особливого доказу, та в часі Хмельнищини ся практика помстила ся на Польщі страшенно. Аджеж тільки задля мастку і протекції зроблений був гетьманом нездатний кн. Домінік Заславський, котрому признавано перший почин до пилявецької втеки. „Prius imperator quam miles — говорить про него автор сатиричної епітафії, — stula favoris factus“. Польський віршонець перекладаючи сю епітафію на польські вірші, говорить, що й титулу сандомирського воєводи Заславський

nie z postępków ani mądry rady
Dostał, lec z pochlepców swych obłudney zdrady,
Ktorzy na stroy, dostatki y czeladzi wiele
Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.²⁾

А в вірші „Sedes triumphalis“ по просту закидаєть ся Заславському, що підкупив послів, аби голосували на него :

Ciebie, prześwietne xiążę, za zdaniem, ktoremu
Dafeś sto y drugiemu tysiąc, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi.³⁾

Автор поеми „Coś nowego pisanego“ відкриває нам ще одну таємну рану польської суспільности тих часів. Під величною фумою шляхетської гордості і рівности крила ся цілковита недостача почуття людської гідности, і то не чужої, а своєї власної. Двір королівський і двори магнатів були гніздами зосцутя і то

¹⁾ М. Kuczwarewicz, Relacja Expedyciey Zbaraskiey під днем 1 липця.

²⁾ Див. в нашій збірці N. 24, Nagrobek xiążeciu Dominikowi.

³⁾ Муз. Чартор. рукоп. 143, див. у нашій збірці N. 21.

не тайного, цинічного. Біднійші шляхтичі або такі, що потребували протекції, привозили сюди своїх жінок — на торг...

Ale są y tacy,
Co się im żonki łupią, a nie gniewaiają się
Panowie małżonkowie; choć rogi na głowie
Prawie widomo noszą, przecie ich nie czują.
Practicuiają komu, a nie wiedzą co w domu.
Ba, wiedzą. lec bynamniey ich to nie obchodzi.
„Dla łaski panów (pry)¹⁾ pozwolić się godzi“.
Drugi mówi: „Cosz na tym, kiedy się mam dobrze
Przy tym moim kurwięciu“.²⁾

Певна річ, польська шляхта не вся була вже на тім низькім моральнім рівні, а її воєнна хоробрість не була пустою фразою; се показала найліпше важка збаразька проба. Та про те довгий сунокій, який мала Польща за панованя Владислава, привчив шляхту до вигідного, безтурботного і гулящого житя, відзвичаїв від військової невгоди і дієцпліни.

Tak iakoś w Polsce przychodzi do tego,
Że biegły, chytry potłoczy mądrego,
A kto jest dzielny lub w boiu mężniejszy,
To będzie z niego kaleka pewniejszy, —

жалуєть ся Бялобоцький,³⁾ а Твардовекій і автор „Coś powego pisanego“ згідно бачуть одну з причин перших воєнних невдач Поляків супроти Хмельницького в тім, що Поляки відвикли від війни. Сей остатній автор дуже гризко говорить про тих „лицарів“,

Co woyny nie umieją, tylko miąszą (potom) gadać,
A po krymsku się stroić, za zasługi krwawe
Leżeć aż od Cecory, to ich rzecz, to grzeczność!
Słusznie się od Cecory rachuią, bo odtąd
Jak poczęli uciekać, tak przestać nie mogą.

Такі самі наріканя ми бачимо і в вірші пз. Narzekanie na terażniejsze Polaki, написаній в перших роках Хмельнищини:⁴⁾

Gdyby przodkowie nasi tych czasów dożyli,
Bardzo by się potomków swych spraw zawstydzili,
Widząc: ano jich zwyczaj stary wyszpecono,
A prawie go nogami wzgóre obrócono.

1) По нашому: мовляв.

2) Оссол. рукоп. 648.

3) J. Białobocki, Klar męstwa, część druga.

4) Оссол. рукоп. 3568, з домашнього архіву гр. Мишків, стор.

Onych trąby, nas głąby siekać obudzają,
 Onym rury, nam kury znak wstawiania daią.
 Oni swoich obozów, my wozów strzeżemy,
 Oni męstwa, my skępstwa odpłatę bierzemy.
 Onym szafice, nam tańce dobrą myśl dawaia,
 Onych łanie, nas panie w zabawki wprawiaia.
 Oni swą dzielność w wieczney fundowali sławie,
 A my w epikureyskiew kochemy się sprawie.

Не без підстави дорікає автор „Coś nowego pisanego“ польській шляхті також тим, що держить ся застарілого, середньовічного способу воювання. Звісно, що польська шляхта вважала собі за честь і привілей — служити кінно, в панцирі, воювати мечем і списом. Се були ті знамениті польські „уєсарі“, що вже тоді, навіть супроти козацьких самопалів, були анахронізмом. „Więc te nam nazbyt ukochane kopie y szable życzył bym ia, aby też czasem daly mieysce pułakowi (карабінам?), których się bardzo boi ten, co, iako Niemcy mówią, drewnem strzela (себ то Татарин). U nas tak dalece nullus usus tey straszney y śmiertelney broni, że śmieie rzekę, woynę o iednym nabiciu odprawiemy“. Далі автор критикує так само застарілу тактику і брак обдуманних стратегічних плянів. „Iako dalszą woynę prowadzić per obsidiones, oppugnationes, przez wytrzymanie y wytrwanie długiego obozu, do tego wszystkiego nie nie umiemy“ (Оссол. рукоп. 648).

Отеї всі причини, ся внутрішня хвороба більше ніж „антикультурні“ замахы Хмельнищини і її „загонів“ зложили ся на те, що пожар 1648 і дальших років завдав Польщі таку важку, невилічиму рану. Особливо утерпів економічний стан не тільки через знівеченє великих нагромаджених богатств, але через підкопанє самої основи економічного розвитку краю.

Dostatni

Panowie przyszli prawie do zguby ostatniey.
 Kędy zbytnia wyniosłość, co się tak świeciła?
 W krótkim czasie w chudą się nędzę obróciła.
 Zginęło oraz wszystko y we cztery lata
 (Kto by był rzekł!) tak wielka iest polskiego świata
 Odmiana, iaką wszyscy iawnie uznawamy,
 Gdy fortun tak wysokich ledwie że cień mamy.

Так характеризує економічні наслідки Хмельнищини автор поеми „Coś nowego pisanego“, і ми сьогодні можемо сказати, що лихо було далеко гірше. Рана була важка, та найгірше те, що

організм і без неї був ослаблений, безвідпорний. Що при інших державних організмі могло-б було стати ся імпульсом для реорганізації і поступу держави, тут зробило тільки рану, що ятрила ся, гнила і жерла чим раз глибоше, поки не довела до смерті. Немов прочуваючи се автор поемки „Coś nowego pisanego“ кінчить свої уваги про пиявецьку втеку важкими словами:

Śmieje rzekę, że skrzydła rozpięte
Orla polskiego jednym zamachem obcięte.

III.

Ми привикли від польських істориків слухати запевнень, що Хмельницина була виключно соціальним бунтом, повстанем хлопів проти панів, або, як говорить лірик Куліш, руїників проти культурників. Усякі національні і релігійні мотиви — мовляв — не мали в тім темнім руху ніякої ваги, були прищиплені до него пізнійше православними духовними, сліпими кобзарями та нетамущими українськими публіцистами і істориками-патріотами.

Сучасні вірші про Хмельницину, зложені самими Поляками, докидають дещо цікавого матеріалу до відповіді на се питанє. Як дивили ся самі тодішні Поляки на Хмельницину? Що бачили вони в тих збунтованих купах? Здаєть ся, їм лінше було знати характер і значіне бунту, ніж нам, котрі можемо про нього догадувати ся зводячи до купи та провіряючи одні одними їх же сучасні свідощтва.

Отже перечитуючи польські сучасні вірші про Хмельницину ми ані на хвилю не лишаємо ся в сумніві. Тодішні Поляки в один голос і одними устами свідчать, що се було повстане руського люду. Русь підняла ся проти Поляків, Русь хоче вигнати Ляхів із своїх границь — те самісіньке, що в противнім таборі голосять „сліпі кобзарі“ в думах і піснях. І коли пок. Куліш не знаходив доволі різких слів лайки на тих кобзарів за ненависть, яка в їх піснях проявляєть ся супроти польської нації, то дивно тільки, що він (хоч знав і цитував деякі тогочасні польські вірші далеко не миролюбного характеру), не мав ані словечка сумніву про ті чутя супроти Руси, які видніють ся з тих віршів.

Подамо тут невеличкий вибір цитатів, зазначуючи з гори, що їх число можна би значно збільшити. Ось ~~Бялобоцький~~ бачучи,

як усе руське селянство стало по стороні Хмельницького, жалкує, чому польські пани не покликали проти руських хлопів — польських, Мазурів, бо ті певно не зрадять:

Aza kto slyszal w Polsceze rebellią ?
 Poddanych polskich jest taka natura :
 Panom dochować wiary, ieśli która.
 Nigdy się Mazur z Rusinem nie zgodzi,
 Daleko ta rzecz iedna drugiey chodzi.
 Niechay kto spuści Rusina z Mazurem,
 Uyrzy, co umie chłop polski z koszturem.
 Łatwiey by drugim o różne oreża, —
 Naydzie y między Matyskami meża.
 Ba, iedno tylko trochę ich rozkwilić,
 I z samopalem nie da się wychylić.
 Z tych ci to oni bywali drabowie,
 Co przed ich męstwem drżeli Rusinowie,
 Mylili szyki y bitnym ianczarom,
 Dawali się znać szalonym Tatarom.
 Byśmy z trzeciego chłopa wyprawili,
 Kiyimi by Kobuś wszytkę zarzucili.
 Nierazem widział, że nieporównaną
 Chłop polski miewał z Rusinem wygraną.¹⁾

В очах Бялобоцького і інших тодішніх польських віршопиців Русини, се „kobuź“, „kobuźnicy“.

У Зіморовича читаємо:

Lada szuja, by śmierdział kobuźnikiem tylko,
 Mógł zamordować ludzi na każdy dzień kilka
 Bez karania — i owszem, tem się więcej chlubil,
 Że swą ręką tak wiele dusz niewinnych zgubil.
 Żaden się nie obawiał za to boskiej kary,
 Trzymając to, że miłszej natenczas ofiary
 Nie mógł Bogu uczynić, jako lackie plemie
 Wybiwszy oswobodzić z niego ruską ziemię.²⁾

Той сам поет зітхає важко:

Nie było i nie będzie (prawdę wyznać muszę)
 Okrutniejszych tyranów nad ruskie katusze.

Польсько-руський національний антагонізм він малює вельми плястично ось яким оповіданєм, в котрому треба бачити не певний факт, а поетичне втілене змагань, поглядів і почуття бодай

1) Jan Białobocki, Klar męstwa, część czwarta.

2) J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki wyd. K. Turowskiego. Przemysł 1857, str. 80.

тої верстви польської суспільности, до якої належав Зіморович. Один із персонажів его поеми „Kozaczyzna“, Остафій, оповідає, як козак зловив його на вежі підчас облоги і бив по голім тілі, допитуючи ся, де сховав гроші.

Gdym go prosił, żeby mi jak swemu folgował,
Rzekł na to, żeś ty Rusin, kotiuho, niedoszły,
Bo mięsem lackiem ruskie kości twe obrosły.
Przeto jeśli się dostać chcesz z nami do nieba,
Obić ci mięso lackie z kości ruskich trzeba.¹⁾

А далі доказуючи, що бунт самій Русі вийшов на шкоду, говорить :

Już to Rusi zginęła niemal połowica,
Po większej części pustką stoi ich ziemica
Nie tak od szabli polskiej, jako swoich zbójców:
Bilić to bracia bracią a synowie ojców.
Więcej ich niż milion zabrali Tatarzy,
Więcej Rusi niż była w Turczach na bazarze.
Wszystkie hordy pohańskie, Tehinie, Stambuły,
Azye obie śmierdzą już od ruskiej smoly.

Ми побачимо далі, що Зіморовичеві „Селянки“ як історичні свідощтва дуже підозреної вартости, та вже й у отсих віршах видно величезну пересаду. Мабуть почував се і сам автор, коли в уста персонажів своєї вірші вложив ось яку розмову, котра дуже добре характеризує его настрої :

Ostafi: Co za dziw, chociaż by się Dorosz z prawdą minął,
Ponieważ się do Lachów z bojaźni przekinał,
Teraz Ruś jako może podaje w ohydę.
Dorosz: Bóg mi świadkiem, że prawdą a nie fałszem idę
I najmniej nie przyczyniam, anim się do Lachów
Zaprzedał dla przegrózek abo próżnych strachów;
Ale widząc postęпки takie naszej Rusi
I o wierze swej człowiek powątpiewać musi.²⁾

Очевидно сам Зіморович почував, що навіть его читачам видадуть ся нецарвдоподобними такі слова в устах Русина, а самі Русини такому ораторови бризнуть у очи „перекинъчиком“. Для нас се мимовільне свідощтво подвійно цінне. Перекинъчиком можна зробити ся тільки там, де є два виразно зазначені табори а в обох почуте окремішности. І польські вірші дають нам не мало доказів, що таке почуте було у обох ворожих сторін.

¹⁾ Zimorowicze op. cit. 80.

²⁾ Тамже стор. 84.

Бялобоцький обурюєть ся на Хмельницького, що після зборівського замирєня

Linia sobie kędy chce zamierza,
Nie chce mieć w Rusi polskiego żołnierza,¹⁾

що бажає в кількох воєводствах довести до того,

wszystkie urzędy
Aby w nich tylko Ruś trzymała wszędy,
Metropolita między biskupami
Żeby zasiadał w senat z władzkami.

Він не находить слів обурєня на те, що Хмельницький піддав ся турецькому султанови:

Onego sobie przyznając za pana,
Prawi, żeby mu pomoc była dana,
Poddaństwo wszystkiey obiecuie Rusi.

Так само й Кучваревич підчеркує руський характер Хмельнищини.

Nie wspomnię pod Korsuniem iako krwawe znoie
Sączyl z snego rycerza, gdy ruskie podwoie
Iako szarłatem iakim krwią skropione były,
Gdy ukraińskie pola krwawą rosę piły.²⁾

Для автора поеми „Satyr Podgórski“

główni Lachom Ruś nieprzyjaciele.

Він підносить, що по корсунській битві

Tak gdy się zdraycem zrazu poszczęścielo,
Co żywo zaraz na woynę krzyknęło:
Wszystka prawie Ruś z korzenia powstała.

Мета повстаня по єго думці була одна:

Prawie się na to zdraycy zasadzili,
By Lachów z Rusi do szczętu wybili.

І для Вонхоцького, автора бомбастичних латинських віршів пз. *Planctus Poloniae*, не було ніякого сумніву, що Хмельнищина — руський народній рух, ворожий Полякам, і він так само підчеркує, що „*plebs russica, satius ursica, infensa semper polono nomini*“.³⁾

¹⁾ Jan Białobocki, *Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey, cz. I.*

²⁾ М. Кучваревич, *Relacja Expedyciey Zbaraskiey.*

³⁾ Sim. Dom. Wąchocki, *Planctus Poloniae super ingenti suorun clade.*

Та автори віршів не тільки відчували національний антагонізм свій до козаків і до українсько-руського народу; вони не криють ся ані на хвилю зі своєю глибокою ненавистю, погордою, обридженем до сего народа. Козаки для них — „nieprzyjaciel sprosnu“, „zła czerń“, „kozak brzytki“, „śmiecie wzgardzone“. Бялобоцький відзиваєть ся про них образово:

Nuż w inszych mieyscach żaby ożywaią
Kozackie, które z ieżior Dniepru wstaią.¹⁾

а нарікаючи на польську нерішучість в початку 1649 року він кличе трагічним голосом:

Tośmy tak żmiie ruskie ugłaskali,
Żeśmy się ledwie nad Wisłą zostali!

Для него, завзятого прихильника і панегіриста кн. Яреми Вишневецького, козаки, се „plugawa chanaia“, „pieskie syny“, „lotrostwo“, „złodzieystwo od dyabła uczone“, „chamy“ і „zdraycy“; вони нерозумні і захланні, з ними не може бути згоди.

Lecz trudne z głupim y chciwym iednanie,
Którego wszytka myśl na zamieszanie.
Wrodzone są to kozackie przymioty:
Niestatek, zdrada, pogardzenie cnoty,
W pokoju nie być, nie przyjmować pana,
Dobrego sługę nie cierpieć hetmana.
Uwaga w głowie iak u niemych osłów;
Nic to zabiać y królewskich posłów.
To po ich myśli, gdy maią starszego,
Który im da plac do wszytkiego złego
I rozpasze się na wszelakie zbrodnie, —
Z takim się zgodzą y żyją łagodnie,
Im więcej przeciw panu ich buntuie,
Im więcej praktyk, zdrady, woien knuie.²⁾

Тільки раз у вірші „Na uciekaiących z pod Pilawiec“ сказано про козаків „сні kozasy“ (див. N. 17 нашої збірки), тай то, розумієть ся, іронічно.

Не менше виразно як національний, Поляки відчували й релігійний антагонізм свій до козацької маси, а козаків до себе. Зімович вкладає в уста ніби православного Дороша ось які слова:

Matka nasza jest cerkiew powszechna, tej matki
Widząc tysiąckroć gorsze niż pogany dziatki,

¹⁾ J. Białobocki, Klar męstwa, cz. I.

²⁾ Białobocki, Odmiana postanowienia, cz. pierwsza.

Musiałem sobie bractwo tych wyrodków zbrzydzić,
Muszę się matki takiej (odpuście mi!) wstydzić.¹⁾

Та той сам Зіморович виразно, хоч з гіркою наругою, говорить :

Więc o wiare wojują! Coż będzie po wierze,
Kiedy się pokolenia ruskiego przebierze?
Pewnie wróblom, nie ludziom wschodnia cerkiew święta
Przyda się, kiedy ludzie wyginą do szczęta.²⁾

Релігійні змагання і пляни Хмельницького по зборівським замиренню характеризує Бялобоцький ось якими словами :

Kościół z kilku województw wypiera,
Na wyniszczenie Uniey naciera,
Ukraińskie chce swoje schizmatyki
W senat osadzić, wygnać katoliki
Z województw kilku.³⁾

Латинська вірша (N. 1 нашої збірки) називає весь рух „схизматичським“ :

En schismatici, cohors Tartarici,
Necant, rebelles, clerum et fideles.

Та правда, ми маємо свідощтва, що козаки вбивали й православних! Певна річ, убивали, коли ті стояли в рядах їх воєгів. Пригадаю для прикладу оповідане Кушевича про того черця з Буська, що йому, хоч православному, козаки повиймали очі і пообтинали руки за те, що сповнював шпійонську службу на користь Вишневецького. (С. Томашівський, С. К. Кушевич, Записки наук. тов. ім. Шевч. XV, 10).

Козаки руйнували маєтки православних панів таких як київський воєвода Кисіль, що сам себе величав „gente Ruthenus, natione Polonus“. Та не досить того, — говорять польські історики, — козаки для зиску, для грошей убивали, мучили, пліндрували православний люд, православне духовенство, грабували православні церкви, безчестили православні святищі, — найліпший доказ, що Хмельницщина не була ніяким народно-релігійним рухом, а тільки простим розбоєм, гайдамаччиною. Та на се є один, але то, здаєть ся, лиш один доказ — вірші Б. Зіморовича „Kozaczyna“ і „Burda kozacka“. Ми лишаємо собі докладний розбір деяких уступів сих віршів на пізнійше, а тут наведемо лиш пару характерних місць. Коли вірити Зіморовичеві, то козаки

¹⁾ Zimorowicze, op. cit. 84. ²⁾ Тамже 81.

³⁾ Białobocki, Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiej, część pierwsza.

Należli i na ziemi, jako z Bogiem mieli
 Walczyć, kiedy czartowskie ręce podnieść śmieli
 Na kapłany i służby Bogu poświęcone,
 Na budynki imieniu jego wystawione;
 Gdy świaszczenników, chociaż do cerkwi uciekli,
 Przy ołtarzach jak bydło na ofiarę siekli,
 Że krew, która z tułowów świętych wypryskała,
 Nieraz oczy Przczystej w obrazie zalała,
 Gdy malowanym świętym gęby wycinali,
 Oczy kuli, jak żywe z janczarek strzelali;
 Kiedy piekielnym ogniem i pańskie przybytki
 I trupy w nich pobite zapaliwszy wszystkie
 Jako całopalone przed dawnymi laty
 Z dymem prosto ku niebu puszczały obiady.¹⁾

Не тільки духовні, але й євїцкі православні гинули з рук
 козацьких :

Do tego prawosławnych chrześcian tak wiele
 Pomordowali oraz na duszy i ciele.

Загалом

Ktokolwiek się nagodził, z tej samej przyczyny,
 Że był człowiekiem, a nie chłopem z Ukrainy,
 Zabijali bez braku.

От тим то й уся православна церков підупала.

Starzy hospodynowie, cerkiewni spiewacy
 I nie wiedzieć kędy się rozbieżeli diacy.²⁾

Ми навели ті місця як євїдоцтво — не історичної правди,
 а партійної фантазії Зіморовича. Їго слова суперечать аж надто
 яким і численним історичним євїдоцтвам. Правда, козаки руй-
 нували і безчестили костели, але латинські (див. нашу збірку
 N. 26). Натомість ми маємо у многих істориків євїдоцтва, що
 православне духовенство на Україні і в Червоній Русі сирядо
 Хмельнищині. Львівський райця Кушевич наводить приклад, як
 симпатично віднесли ся 1648 р. до Хмельницького православні
 черці з Крехова,³⁾ а й сам Зіморович пише:

A takiej im roboty i nieznośnych zbrodni
 Duchowni pomagali wspomnienia niegodni.

Певна річ, дехто вперши ся може сказати, що всі оті звістки
 і натяки — односторонні. Могли собі Поляки сяк і так розуміти

¹⁾ Zimorowicze, Sielanki 74.

²⁾ Тамже 75 73.

³⁾ С. Томашівський, С. К. Кушевич (З.писки наук. тов. ім.
 Шевченка XV, 10).

рух Хмельницького, бачити в ньому і національно-руську і релігійно-православну закрутку, та де є виразні свідчення, що власне козаки розуміли се так само? На се можемо відповісти, що зовсім аналогічні свідчення з козацького боку маємо в тогочасних козацьких думках і віршах. Не тільки в тих думках, що мають виразно козацький характер, але і в тих, що, як вірно завважали редактори „Историческихъ пѣсень Малор. нар.“ (т. II, стор. III), мають сильну закрутку селянського елемента, чути гомін національного антагонізму, хоча він і не виступає на перший план і певно не є такий ясний, як національне почуте людей XIX віку. В думі про Хмельницького і Барабаша Хмельницький кличе до козаків:

Ей козаки, діти, друзі-молодці,
 Прошу я вас, добре дбайте,
 Од сна уставайте,
 Руський отчинаш читайте,
 На лядські табури найжджайте,
 Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
 Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте!¹⁾

Те, що вчинив Хмельницький, називають автори дум старим звичаєм, продовжуючи термінологію давніших дум про боротьбу козаків з Турками і Татарами, „ставанем за християнську віру“ (див. ор. cit. 3, ряд 4, ст. 4 р. 24, ст. 8, р. 4, ст. 10, р. 3, 16, ст. 11 р. 23, ст. 12 р. 55, 75, ст. 14 р. 105, 109, 115, ст. 15 р. 137), та майже у всіх тих місцях обік сего терміна є й другий, новий — „козакам козацькі порядки подавати“ (ст. 4 р. 23, 29, ст. 5 р. 64, ст. 6 р. 115, ст. 7 р. 141, ст. 10 р. 15, ст. 11 р. 22, ст. 12 р. 54, 74, ст. 14 р. 114). Правда, в думках декуди називаєть ся Україна „землею польською“ (ор. cit. 25), то-б то частиною польської держави, та по при те ми бачимо у авторів дум досить ясну свідомість того, що Україна, то не Польща, що Польща над Вислою, що Ляхи і Українці — два ріжні народи.

Ой не чорна хмара над Польщею встала,
 Тож то не одна Ляшка удовою стала (ор. cit. 37).

Ще виразнійше бачимо се почуте в пісні записаній в Галичині і віднесеній редакторами „Ист. пѣсень“ до часу Жовтоводської битви:

Ой годі вам, вражі Ляхи, руську кровцю пити,
 Не єден Лях молоденький посиротив діти (ор. cit. 20).

¹⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни Мало-русскаго народа, т. II, вып. 1. Кієвъ 1875, ст. 7, подібне ст. 13, 14, 23.

А в дуже популярній пісні про Перебийноса читаємо:

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислі!
Ляцкую славу
Загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє (ор. cit. 40).

В думі про похід Хмельницького на Молдавію сказано:

То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побідив,
Гетьманщину звеселив (ор. cit. 104).

І в вірші про корсунську битву, зложеної якимсь письменним козаком і занесеної у „Історію о презѣльной бранн“, підчеркнено обік інших також національний русько-польський антагонізм:

Богъ вознесъ нинѣ смиренныхъ Русаковъ,
Гордыхъ же съ престоловъ низложи Поляковъ (ор. cit. 138).

А в вірші занесеної у літопис Єрлича читаємо:

Честь Богу хвала! На віки слава війську Дніпровому,
Що з божої ласки загнали Ляшки к порту Виселяному.
А род проклятий жидівський стятий, чиста Україна,
А віра свята в цілі зостала — добрая новина (ор. cit. 140).

Здасть ся, сї свідощтва сучасних людей, письменних і неписьменних, Поляків і Українців повинні вистарчити для тих, хто хоче в Хмельнищині бачити тільки соціально-економічний рух, тільки повстанє хлопів проти панів. Особливо цінні тут свідощтва Поляків, що мали загалом нахил признавати козакам далеко менше знання, свідомости і яernih політичних думок, ніж у них було справді. В очах польських шляхтичів — козаки се єміте, хлопц, дикі звірі.

Chmiel z Krzywonošem — holacy,
Chłopi prości, grotownicy

говорить побожний автор пісні про козацьку війну (N. 27 нашої збірки). У Бялобоцького козак — то хам; Хмельницький — то хлоп, що єміє сягнути по корону.

Że chłop już sięga korony z chłopami,
My swoich kryiem, a giniemy sami.

Він радить узброювати проти козаків — польське селянство; аджеж в хлопстві — вся сила Хмельницького.

Skąd że ma siłę ten herszt tak wsławiony?
Musi iść za łeb każdy przywiedziony...

Patrzcie, za ieden rok oni Hryczowie (Гриці!)
Jakowi teraz indzienigerowie!

Політичні плани Хмельницького — очистити Україну від
Поляків і здобути для православія рівноправність — наповняють
Бялобоцького съватим обуренем.

Owo co na myśl napadnie głupiemu!
Chcee dokazować y zdołać wszystkimu.
Iako rzecz straszna, prawie oplakana,
Patrzcie, kiedy chłop wzbiia się na pana.¹⁾

Для автора вірші „Na pogrom Hetmanów pod Korsuniem“
(N. 16 нашої збірки) се найгірший встид, що шляхтичів побили
— хлопи!

Snadź by snadnieysza od nieprzyziaciela
Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
Smieci wzgardzoney! Co naywięcey boli,
To, że iusz chłopskiey bliseyśmy niewoli.

Не хоробрість козаків, а тільки власні гріхи Поляків, по
думці сего автора, були причиною,

Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
Na pośmiewisko dał przed światem wszystkim.

Сю саму думку висловлює при нагоді й Бялобоцький і з ра-
дістю підносить ті жорстокі кари, якими Поляки карали укра-
їнські села і міста

na przykład potomny,
Żeby to pomniał naród wiarolomny,
Że panom trzeba przystęp wolny dawać,
Ich cześć y słuchać, przy buntach nie stawać.²⁾

Тим самим мінорним тоном падькає й Зіморович вкладаючи
в уста одного зі своїх персонажів — ніби то селян і ніби то
Русьнів — ось які слова:

Czegośmy nieszczęśliwi ludzie doczekali!
Słudzy nam, hej niestetyż, słudzy panowali,
Nasi właśni najmyci, smrodliwi gnojkwowie,
Nam panom swym dziedzicznym usiedli na głowie.
Ono chłopstwo nizezemne, bezecni hullaje
Szczęśliwe niegdy ruskie splondrowali kraje.³⁾

1) Białobocki, Odmiana postanowienia, część pierwsza.

2) Białobocki, Odmiana, część wtóra.

3) Zimorowicze, Sielanki 73.

А Кучваревич аж волосє рве на собі згадуючи про те, як ті хлопи під Збаражем молотили вельможних панів ціпами та рубали косами.

Jaka tam bitwa była, wspomnieć, mocny Boże!
 Strach biele na człowieka! Gdy już czym kto może
 Z kozaków, iedni z kiyami, a drudzy z kosami,
 Z osmalonym ożogiem, z siekierą, z cepami
 Ku naszym oślep prawie wałą się. O wstydzie!
 Czym więc chłop snopy biały, z tym do boiu idzie.
 Tak się ona gromada nawałem sypała
 Wrzeszcząc po rusku „bite!“ po tatarsku „hała!“¹⁾

Боротьба з такими противниками — безславна, перемога над ними не приносить чести; нема потреби додержувати їм даного слова. По зборівським договорі Єзуїт Цецішевський ось як потішас сумління панів, котрі в тім договорі бачили сором для Польщі: „Rebellizantów, wszystkich panów torem idąc, grzech condonowano, a cokolwiek nad to postąpiono, sianem potrząsniono, które siano na seymie wymłóciwszy, a do miary zawoławszy by u nayzazdrościwsi narodowi naszemu się zbiegli, u ziarna iednego nie znaydą, którym by sławie naszej u wspaniałości transakctey tey oko zaproszyć mogli.“²⁾ І в очах ке. Одимальського козаки — „przewrotni poddani i chlebojedzce“, „na panów swoich szalenie powstali“, „bestyje przekłete“, „zabójcy“, „chłopstwo zuchwale“, „bezecna czerń“, „hydry srogie“, „dzika chanaja“, „hultajstwo mierzione“.³⁾ Такий настрої у суспільности і навіть серед тих, що мали бути пастирями її сумління і вчителями молодіжи, очевидно мусів досипати соли до ран і замість поєднання доводити до чим раз більшого роздвоєня і розділу, мусів родити такі дикі думки як та, що найліпше буде зовсім вирізати „козацький народ“ і такі дикі постанови, як Андрусівський трактат, котрим постановлено, що Україна між Богом і Дніпром має лишити ся вічною пустиннею.

¹⁾ M. Kuczwarewicz, Relacja Expedycyey Zbaraskiey під днем 18 серпня.

²⁾ X. W. Cieciszewski Soc. Jesu, Expeditia Zborowska szczęśliwie dokończona przy obecności rycerstwa obozów zborowskiego u zbaraskiego we Lwowie w niedzielę piętnastą po świętkach na kazaniu zalecona. W Warszawie 1649.

³⁾ X. W. Odymalski, Żalosań postać korony Polskiey, див. S. Przyłęcki, Pamiętnik o Koniecpolskich, Lwów 1841.

IV.

До роз'ясненя ближших причин Хмельниччини і характерів її головних героїв сучасні вірші дають мало цінного матеріялу. Як витвори тодішньої загальної опінії, яка панувала серед тих верств, що складали ті вірші, вони повторяють утерті думки, шептані обмови або кидані! явно! калюмнії. І так вірша, що ми друкуємо далі під N. 2, повторяє закиди роблені канцлерови Оссолінському в звіснім памфлеті „Compendium rad kanclerskich“,¹⁾ буцім то він головно підбунтував козаків проти Речі-посполитої з пімсти за те, що йому не позволено носити чужо-земні титули. Він був ворогом шляхетської рівности, він по думці тодішніх памфлетистів і сторонників Яреми Вишневецького, колотив соймами, юдив короля Владислава, працював над загубою Польщі. В латинській епіграмі на его смерть сказано:

Comitatibus erat pestis dum viveret ipse;
Morbus, quo periit, comitalis erat.
Res augere suas cupiebat jure caduco;
Morbus, vera necis causa, caducus erat.²⁾

Якийсь польський ритмач переклав се на польське:

Głowa jego gorąca sejmami mieszala;
Choroba też „sejmowa“ z świata go porwała.

Звісно, що Оссолінський умер нагло від епідемічного нападу, вибираючи ся в дорогу до Італії. В иньшій пасквілі на его смерть автор запитує Польщу, чому не жадує такого знатного сина, а вона відповідає:

Nie żałuję, bo on mnie także nie żalował,
Gdy na równość mych własnych synów następował.
Gdy na żalność na Turki buntując kozaki
Rad chytro nieszczęśliwych pozostawił znaki.
Niespokojna ta głowa zawsze nowych chciała
Rzeczy, jam tego znacznie a często doznała.
Tego mi żal, że go wprzód Parka nie porwała,
Niż chłopska wichrowaty łeb zdrada poznała.³⁾

1) Про сей памфлет див. L. Kubala, Jerzy Ossoliński, t. II, passim.

2) J. Michałowski, Księga pamiętnicza, 557.

3) Тамже 558 - 559.

Оссолінського проклинає також автор вірші „Lament ko gony polskiej“ (N. 29 нашої збірки) говорячи про заздрісних людей, що хотіли відібрати Полякам їх свободу і лементуючи:

O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był nigdy na świecie nie sływał,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka niewinnie wylała!

Оссолінському робили закиди ще й за иньшу річ, а власне за єго посередництве в справі шлюбу Яна Казимира з Марією Люїзою, вдовою по єго браті Владиславі; з сеї причини книть собі з него автор епіграми, що надрукована у нас під N. 9, I.

Що до самого Хмельницького, то ми наперед можемо надіяти ся, що у польських віршописців того часу не здиблемо для него великих компліментів. Для них він поперед усього „zdrauca“, „lootr“, кровожадний тиран, „хлоп“ і голяк. Автор єго епітафії (в нашій збірці N. 3) жалкує тільки одного — що він умер на ліжку, а не на шибениці, як мазурський людовий ватажок Маслав. Спокійніше судить його Карль Віцфій, автор епітафії уміщеної в італіянській книзі Льоренца Кресса „Elogii di capitani illustri“ в додатку до портрета і прозової характеристики Хмельницького (у нас N. 4). „Знаменитий силою тіла і хитрістю ума, — пише Віцфій про Хмельницького. „Щоби побороти шляхту, він узброїв селян. Здобувши посеред них шляхецтво руйнував міста, примушував війська тікати, здобував провінції; раз побитий знов побивав, змушений до втеки змушував до втеки, немов той Антей сам себе попихав наперед. Збунтувавши ся проти короля просив у короля прощі, а одержавши її бунтував ся знов. Хоча в союзі з Татарами, Москалями, Турками, — часто ломав їм віру, в тім одним не ломаючи свого слова. Хоча невдячний вітчизні, бо прискорив обіцяну їй загибель, зруйнував її до основи. Непостійний, покидав замки і йшов під шатра. Чоловік без ніякої редітїї, умер без неї неспокійний, бо єго бунтівливого духа одна тільки смерть могла втихомирити“. А прозова характеристика написана мабуть самим Льоренцом Крессом, кінчить ся ось якими реченнями: „Мав велике лице, був чорнявий, сильного тіла, быстрого ума, палкий до зрозуміння важних справ (ardito nell' intraprendere cose grandi), розважний в пригодах, відданий пянству і жорстокости, проречистий і повний хитрощів. Кризь сутінок многих злочинів проблісла раз у него й чеснота, а то: коли мав у себе в неволі одного шляхтича, обійшов ся з ним благородно і пустив

його на волю продержавши якийсь час у себе в заперті і показуючи себе вельми людяним. Признавав ся до всяких релігій, аби приєднати собі їх прихильників, та не числив ся ані з одною, ошукуючи не тільки народи, але й князів фальшивою правовірністю.¹⁾ Лишаючи на боці все инше в тій характеристиці ми пригадаємо тільки, що в часі битви при Жовтих Водах Степан Чарнецький був якийсь час невольником Хмельницького, що сей поводив ся з ним дуже добре і по якимсь часі випустив його на волю.²⁾ Ось чому можна думати, що ся звістка і то ще піднесена з таким притиском у характеристиці Хмельницького, вийшла від когось близького до Чарнецкого або й від него самого.

Для повноти варто ще згадати тут про ту характеристику Хмельницького, яка містить ся в титулі данім йому „Англійцями“ чи, як догадуєть ся проф. В. Б. Антонович, Кромвелем. В Оссол. рукоп. 113, стор. 831 занотовано ось який „Tytuł Chmielnickiemu od Angielczyków dany: Theodatus Chmielnicki, Dei gratia generalissimus ecclesiae Graecorum, imperator omnium cosacorum Zaporoviensium, terror et exstirpator nobilitatis Poloniae, fortalitorumque expugnator, exterminator sacerdotum Romanorum, persecutor ethnicorum, Antechristi et Judaeorum“. Лишаючи на боці питанє, чи справді сей титул походить з автентичного листа Кромвеля до Хмельницького і коли та з якої нагоди міг бути написаний той лист,³⁾ ми завважимо, що він справді відповідал англійським церковно-політичним понятям, називаючи Хмельницького між иншим також „головним генералом грецької церкви“.

Польські автори не завдають собі стілько праці з характеристикою Хмельницького. Для Зіморовича він „haniebnego urodzenia, przewrotnego umysłu“ (Historya miasta Lwowa, 391); для автора вірші „Na pogrom pod Korsuniem“ (N. 15) він „śmiecie wzgardzone“, „śmiecie brzydkie“; для автора „Pieśni o kozackiej wojnie 1648“ (N. 27) „Chmiel z Krzywonošem — holacy, chłopi prości, grotownicy“; для автора вірші „Żałośny

¹⁾ Lorenzo Grasso, Elogii di capitani illustri. Venezia 1683, стор. 338.

²⁾ Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницькій, 4-е изд. т. I, стор. 280, 283.

³⁾ Див. Киевская Старина т. I, 1882 г., стор. 212.

lament“ (N. 19) він — „gruby Rusnak“. Для Бялобоцького він — крокодил. По зборівській згоді

Przysiągł Chmielnicki na wierność swą panu,
Lecz do wielkiego bardzo przyszedł stanu,
Co chciał sprawiwszy. Sam króla przeprasza,
Płacze, krokodyl!¹)

Автор жартує собі з назви старого Хмеля:

Dobrze Chmielowi, gdy się trzyma tyki.
Nie tego ziółka rzecz czynić praktyki!
Rośnie chmiel prędko, gorze zrówna snadnie,
Ale bez tyki zaraz na dół padnie.²)

Ще й геть пізнійше панегіриєт кн. Конєцпольського, кєьондз Валентій Одимальський не може без скреготу зубів згадати Хмельницького, того „Chmiela (mianować żal zdrajcę) Bohdana“, „Chmiela niecnotę“, „niezbożnika“.³)

В Польщі не знали гаразд, хто такий Хмельницький. Ми не знаємо, коли і де він родив ся, де і чому вчив ся. Одні говорять, що ходив до шкіл у Львові, другі, що в Яворові, пньші, що в Києві. Автор вірші „Coś nowego pisanego“ глузує собі з єпєкєопа луцького, котрий у сенаті твердив, що Хмельницький слухав фільзофії. „А podobno z nim wespół — додає уципливо автор, — bo tak bardzo twierdził, że znać dowodnie, że to wiedział“. Неназваний автор „Pamiętników o wojnach kozackich za Chmielnickiego“ пише про него: „rodowity kozak Chmielnicki, człowiek uczony i żołnierz dobry“ (стор. 3), а другий неназваний автор „Opisania wojny kozackiey to iest buntów Chmielnickiego“ подає ось які звістки: „Bohdan nieiaki Chmielnicki, urodzeniem z Ukrainy, podley kondycyi, z młodych lat trochę nauki liznowszy, po dworach szlacheckich, potym pańskich, daley w woysku polskim służący, z natury dowścipny, silny, męzny, serca śmiałego, w Polsce się przećwiczwszy znowu na Ukrainę wrócił się y tam u kozaków rejestrowych pułkownikiem został“.⁴)

¹) Białobocki, Klar męstwa, конець.

²) Białobocki, Odmiana, cz. I.

³) X. Walenty Odymalski, Żałośna postać korony polskiej wojennemi rosterkami utrapioney z utracenia synów bohaterskich, a osobliwie śp. JO. i W. Pana Alexandra Koniecpolskiego. W Krakowie 1659. Не маючи під руками сєго рідкого друку користую ся єго передруком в книзі St. Przyłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich, Lwów 1842, стор. 316—357.

⁴) Оссол. рукоп. 2098, к. 24.

Навіть про процес Хмельницького з Чалинським були тільки глухі вісти, так що й Твардовекій уже геть пізнійше в своїй „Wojnie domowej“ оповідає про него зовсім недокладно, а автор „Satyra Podgórskiego“, що знав так добре всі замисли Оссолинського, сам вибух Хмельнищини представив зовсім баламутно:

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód rejestrowe Chmiel kozaki burzy,
Potym zdobyczy checiwą ordę durzy,
A tak te rzeczy skrycie praktykuie,
Ze się w obozie wprzód ten bunt zaymuie.

Автор сатиричної вірші „Anagrammata quatuor regum“ (у нас N. 6) виводить Хмельницького під фігурою жолудного хлопця, сина жолудного короля — турецького султана. В картяній грі званій „кремпа“ сей хлопець бе королів иньших мастей і автор остерігає Ляхів перед сею грою. Переставляючи букви, що складають назву Chmielnicius він одержує слова Nic mel succini (се є мід бурштиновий і додає, що се гіркий мід, здатний тільки на поживу для ведмеда, тоб то для Русина (після анаграми: Russus — ursus).

Без глузування, але з виразом великого горя говорить про Хмельницького тільки один польський віршописець, автор латинської вірші (у нас N. 1). Для него він „Богом даний, Хмельницьким названий, бич божий, пагубна війна за бунти і зради Поляків“. Не диво, що Поляки присуджували авторство сеї вірші самому Хмельницькому, хоча автор далі з обридженем говорить про схізматики і просить Бога, аби знівечив тих, що хочуть панувати над народом, себ то Хмельницького і Татар.

Певна річ, Поляки не радо згадували про Хмельницького. Вони вже й тоді привикли були мірити все подвійною мірою: те, що у себе вважали чеснотою, геройством, у других уважати божевільством, гордощами та жорстокістю. В такім дусі Кучваревич розігнавши ся оповідати про козацькі штурми на польські шанці під Збаражем, сам себе зупиняє словами:

Lecz mniej po tym o chlopskim szaleństwie co prawieć,
Raczej rytmów boginie chcieycie mężnych sławić.

Із тих польських героїв перший і найбільший — князь Ярема Вишневецький. Єго прославленю посв'ячені головню віршовані хроніки Бялобоцького, його величає Кучваревич, величають автори деяких безіменних віршів нашої збірки, величає за ними й Твар-

довеский. Нема сумніву, що Ярема Вишневецький відіграв справді важну роль у подіях 1648—1651 років, що головнo він підняв духа польської шляхти по перших погромах, що йому належить ся перше місце в збараській арістєї. Та з другого боку не все, що подали нам про него єго панеїристи, можна брати за чисту монету. Єго поводженє в часї пилявецької паніки було далеко не геройське; той драматичний монольої, який вкладає йому в уста Костомаров (Богданъ Хмельницькій II, 8), треба причислити до панеїричних видумок, а радше повірити авторови брошури „Coś nowego pisanego“, котрий виразно говорить, що Вишневецький, злий за те, що не був гетьманом, утікав з під Пилявець так само як пнші. Кудіш, що підносить вартість Вишневецького мало що не висше від польських панеїристів половини XVII в., десь загубив його при описі пилявецької паніки. Так само не надто по геройськи поступив він собі у Львові повернувши з під Пилявець; тут він належав також до тих, що обчистили місто з значної суми грошей, а потім покинули його без захисту на ласку Божу; автор вірші „Coś nowego pisanego“ (N. 18 нашої збірки) показує сю негарну справу досить згідно з реляцією сучасного Львовянина Чеховича, надрукованою Зубрицьким у єго „Kronice miasta Lwowa“.

Та про те для польських тогочасних панеїристів князь Ярема — герой, польський Сципіон (вірша N. 6). Кучваревич співає:

Teraz będziesz, sarmacki orle, w sławę żyzny!
 Oto Herkules polski y Atlas, oyczyzny
 Całość chcąc wesprzeć iedzie Wiśniowiecki książę
 Pod Zbaraż.¹⁾

Бялобоцький в поємі „Klar męstwa“ описує детально єго побут у Білім Камени в червні 1649 р., єго подорож відси до Залозець, гостину у кн. Чарториського в Андруєві, відси їзду до Вишневця і приготования до війни і кличе:

By takich wielu oyczyzna snadź miała,
 Nigdy by była tych szwanków nie znała.
 Ale my wolim słowy diszkurować,
 O wojnie mówić, a pieniądze chować.
 Przetośmy już tak wydiszkurowali,
 Żeśmy w niesławie u swoich zostali.

¹⁾ M. Kuczwagewicz, Relacya Ekspedytyey Zbaraskiey, під д. 9 липня.

Его хоробрість признавали й вороги. Бялобоцький пише:

Sami wołali Tatarowie w strażey:
 „Hde iunak dobra Wiśniowiecki kaže“.
 I daley co mu pogaństwo przyznało,
 Woysko słyszało.¹⁾

Козаки бачили в нім свого найнебезпечнішого ворога і всякими способами силкували ся подати його в неласку у короля:

Nie nie wspomynam kozackiey chytrości,
 Jak wymyślali przyczyny ze złości,
 Zeby go byli koronie zmierzili,
 Nań się skarżyli.

Вирушаючи з Білого Камня він заохочує своє малочисленне товариство ось якими словами:

A komu nudno lub się czego boi,
 Niechay we Lwowie przed szpitalem stoi.
 Mniemam o każdym szlachcicu poczciwym,
 Że woli umrzeć, niż być sprośnie żywym.

А коли дехто з шляхтичів завважував, що велика спека і просив подождати до ночі, він відповів:

„Kto dla wiatru, niechay tu zostanie.
 Ja zdrowie z chęcią przy oyczyźnie niosę,
 Kto masz to serce, tego z sobą proszę“.²⁾

Ще всім літ по его смерті величає його кс. Одимальський:

Ciebie, przesławny Michale Hieremi,
 Ozdobo wiąząt Wiśniowieckich onych,
 Snych Korybutów w męstwie doświadczonych,
 Roxolańskich ziem wojewodo możny!..
 Lecz ty najwięcej męstwo jego znała,
 Bezecna czerni kosačka, gdyś z twemi
 Hersztami w własnej posoce plywała,
 Gdy pola twemi trupami brzydkimi
 Wielkie okrywał, gdyś przed nim pierzchała..
 I insze bitwy fortunnie sprawione
 Pod Pohrebiszczem i Konstantynowem
 Z temi hydrami, nuż i drugie one
 Tak pod Przyluką jak i Niemirowem,
 I pale ichże wodzami natknione,

1) Białobocki, Pogoda iasna oyczyzny, cz. II.

2) Białobocki, Klar męstwa, cz. II.

Gdy one brzydkie potwory surowym
 Tym śmierci karał sposobem: Puljana,
 Przedniego ruskiej czerni atamana
 I pod Machnowką Gandzę.¹⁾

А автор політичного памфлета „Rozmowy zmarłych Polaków u cudzoziemców“ в уста Яна Собєського вкладає звістку, що 1648 р. козаки, висміюючи інших польських гетьманів, про Вишневецького, зложили приповідку: „А Єремій козаків як бє, так бє“.²⁾

Зовсім инакше дивили ся тодішні Поляки на нього польського патріота з руського роду, київського воєводу Адама Кисіля. Панегіристи Вишневецького зовсім не згадують про нещасливі змагання сего пана — поєднати Польщу з козацтвом, а латинська вірша з 1651 р., надрукована у Міхаловського, просто називає його гадюкою в траві: „Стережіть ся, Поляки, щоб не було в траві гадюки, щоби вас не звів Кисіль масними словами!“ Автор сеї вірші закидає йому, що при помочи козаків хоче добити ся руського князівства і в тім напрямі між Поляками і козаками веде дволичну політику (див. N. 8 нашої збірки), а в кінці кидає пляму й на рід Кисіля.

Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
 Nunc habeat monacham, sed incantatricem.³⁾

Та ні про кого не висказувано в тогочасних віршах таких ріжнородних та суперечних поглядів, як про короля Яна Казимира. Для одних він „знаменитий“ король, поратівник Річипосполитої, спаситель із безодні, великий полководець, для других чоловік без характеру, Єзуїт, що покинув духовний стан для корони, що здобув корону не власною заслугою, а мало що не з волі Хмельницького, інтригант, що готовий шкодити Полякам а протегувати чужинців, в кінці тяжкий грішник, що не шануючи пам'яті брата оженив ся з єго вдовою.

І так Бялобоцький в поемі „Klar męstwa“ оспівує перший похід нового короля під Зборів як велике героїство.

Bo Pan — nadzieia ostatniey zasłony,
 Jako bezoar, który zwątpionemu

¹⁾ X. Wal. Odymalski, Żałośna postać korony Polskiej, див. Przyłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich, 325—326.

²⁾ Оссол. рукоп. 2098 к. 100.

³⁾ Michałowski, Księga pamiętnicza, 612—613, див. N. 8 нашої збірки.

Czleku w chorobie iuż odstąpionemu
 Natenczas daia, gdy lekarstw nie stanie,
 Ze lubo zdrowie pędsze lub skonanie.

Небезпека, в яку понав король під Зборовом, проймає його трівогою.

Dziwney to Boskiey przyczytać opiece,
 Ze tam nie poległ lub nie przyszedł w ręce
 Nieprzyziacielskie w woysku zamieszany
 I w pół obozu niemal iuż wegnany.
 Z płochości oni, którzy ustąpili,
 Bóg dał, że marnie Pana nie stracili,
 Bo hordy ieno co go nie zagarną, —
 Mało nie było gorzey iak pod Warną.¹⁾

Прихильно про короля висловляють ся автори віршів, друкованих у нашій збірці N. 9, III і 27, що називає його „król zamięnity“. Та є тут кілька й таких віршів, що обкидають його всякими зневагами і насміхами. Латинська вірша під N. 10 називає його королем з причини козаків і без ваганя твердить, буцім то єго прихильники грозили, що коли його не виберуть на короля, то він піде до козаків. Іронічний панегірик N. 11 кинувши на него цілу купу зневаг грозить йому, що Поляки зіпхнуть його з престола і виберуть собі пньшого, хороброго короля. Повна гірких насміхів є також епітафія, зложена по єго абдікації 1668 р. (N. 14), де безпощадно і навіть переборщено вчислені єго помилки, навіть такі, котрих він не міг направити або в котрих був зовсім невинуватий. І так закинено йому, що кілька разів закінчував яку війну, все викликував нову, що крайні землі українські „коли не стратив, то певно не вдержав у своїх руках“, що кликав Татар проти Поляків, що вигнав із краю Любомірского і т. д. В сатиричнім, розумієть ся, а posteriori писанім пророцтві, знайденім ніби то десь у якимсь старім рукописі, його названо „manipulus sterilis“. ²⁾ Епіграм N. 9, IV закидає йому хиткий характер і надмірне підлягання впливам Французів (єго жінки Марії Люїзи), епіграм 9, V, ганьбить єго надмірну захланність на гроші і розкішне жите, а епіграм N. 9, I, цинічно висміває єго шлюб з братовою. Та з особливою злобою і ненавистю накидаєть ся на нещасного короля автор латинської вірші „Sermo gementis Poloniae“ (N. 12), написаної правдопо-

¹⁾ Białobocki, Klar męstwa, cz. IV.

²⁾ Оссол. рукоп. 1767.

дібно в часі „рокошу“ Любомірского. Тут Ян Казимір поставлений на рівні з кровавими тиранами; він — руїна польської держави, прихильник усякого злочину, несправедливий судия, завидючий на славу польських магнатів, протектор блазнів, недоумків та акторів, попихач в руках жінки, сам підбунтував козаків і Русинів против шляхти, обдер Польщу з золота і скарбів і загалом ненавидить польське ім'я. Нема що мовити, що й королева була предметом ненависти польської шляхти за її „французьке серце“ і інтриги, в котрих добачали жерело клопотів, які мала Польща через справу Радзейовського і Любомірского. Вірші зложені швидко по смерті королевої, 1667 року (N. 9, VI і N. 13) показують дуже добре, яка ненависна була Полякам жінка Яна Казимира. Так само й его двір повний „французьких мух“ (див. N. 9, VII) був предметом загальної ненависти. Коли один із персонажів поеми „Coś powego pisanego“ говорить до другого, що про поправу державних порядків

przynaumniey o tem mówić by u dworu, —

то другий відповідає:

Taka rozmowa nie jest dworskiego humoru
Nie o tym tam gadaia, lec o vacantiach,
Jakoby kogo odrwić, a wprzód samo państwo.

Не диво після сего, що автор памфлету на смерть королеви міг ще за життя короля закинути їй, що польське золото і срібло вивозила до Франції, значить, при помочи короля висесала край, щоби збогатити свою рідню. Та ми знаючи тодішні польські порядки і фінансові відносини можемо сказати, що в чім як в чім, а в тій точці король певно був менше винуватий від першого лїпшого магната, от хоч би й від того прославленого „Геркулеса і Атласа вітчизни“ — князя Яреми Вишневецького.

V.

Нам лишається ще обговорити коротко головні події 1648 і 1649 років, про які говорить ся в зібраних нами віршах, а властиво піднести деякі характерні признаки тих подій власне за приводом віршів.

Коли вірити авторам тогочасних польських літописів і віршів, Хмельницину віщували наперед різні страшні знаки. Про них говорить Твардовський (Wojna domowa, стор. 2—3), до-

кладнійше і поетичнійше Зіморович (Sielanki, 76) і автор „Satyra Podgórskiego“ (див. наша збірка N. 15). Та й крім сего ми стрічаємо на кождім кроці віру в чуда, віщування і чари. Кисілева мати — чарівниця (N. 8). Козаки чарами вивідували ся про законані скарби:

Już to przez zabobony, gusła rozmaite,
To przez próby i pytki nader wyśmienite
Zbadano utajone po jamach chudoby.¹⁾

Сам Хмельницький слухав рад ворожок і відьом (Кулишъ, Оптаденіє Малоросіи III, 6), — так бодай говорили козаки і жінки взяті Поляками на тортури. І так Грондзкий оповідає про ворожбу, якої уживав Хмельницький підчас облоги Замостя (Grondzki, Historia belli cozacco-polonici 90), а канонік Ян Битомекій у своїм дневнику сеї облоги подає навіть назву чарівниці, що ворожила козакам невдачу: її звали Марусею. (I. Wytomski, Obsidio Zamosciana, див. Костомаровъ, op. cit. II, 41). Чарами вияеняє львівський підкоморій Войцех Мясковський пострах пущений Хмельницьким на Поляків під Пилявцями („Szary niesłychane z wielkiej koniektury z widomych znaków posłużyły“, див. Кулишъ, op. cit. II, 267). У Твардовського і запозичене від него у неназваного автора „Pamiętnika o wojnie Chmielnickiego“ знаходить ся ще одно оповіданє, де козацька чарівниця грає зовсім анальоґічну ролю; є се оповіданє про те, як Фірлей відбив Заслав у козацького ватажка Донця (Костомаровъ, Богданъ Хмельницькій II, 87—88). Далі ми роздивимо ся, на кілька те оповіданє заслуґує віри, а тут приведемо тільки рефлексії, які з его приводу висловлює Твардовський на адрес Хмельницького:

Nie dość ludzka siła,
Co ligi, co praktyki, fortele i zdrady
Robić mogły, ale co Kocytowe jady
Żółci z siebie wypienić i w warkoczach brzydkich
Wylać węzów Gorgony, ruszał na nas wszystkich.²⁾

Ворожбою вважали Поляки також удар грому, що д. 5 липня 1649 р. в таборі під Збаражем знівечив держално гетьманської хоругви,³⁾ хоча очевидець сего факту Кучваревич нотує його без ніякої уваги:

¹⁾ Zimorowicze, Sielanki 73.

²⁾ S. Twardowski, Wojna domowa, 49.

³⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмельницькій, II, 103.

Dżdżysty oblok nastąpił z grzmiotem dnia onego;
Z tych chmur piorun w chorągiew trzasł pana Belzkiego.
Drzewce się na kawałki drobne zgruchotało,
Szmat niedopalonego proporca zostało.¹⁾

Та той сам Кучваревич уважає доброю ворожбою факт, що коли польське військо 22 мая 1649 тягло до Межиричя, під ним три рази ломав ся міст, а про те воно не зазнало шкоди:

Most się łamał po trzykroć, lecz bez żadney szkody,
Woysko gdy przebywało na przeprawie wody.
Tym samym szczęście wróżyć o sobie kazalo,
Że mężnemu wodzowi szczęście holdowało.

Певна річ, більшість тогочасних Поляків вірила тим віщуванням і чарам, та були й такі, що сьміяли ся з них. І так автор поеми „Coś powego pisanego“ дуже їдко сьмієть ся з усяких астрологічних віщовань, що (нераз уже по доконаних фактах!) віщували страховища Хмельнищини. Вказавши одну ніби причину програної під Пилявцями, що Хмельницький, мовляв, слухав філософії, він вкладає в уста своїх персонажів ось яку розмову.

A. Jest y druga (przyczyna).

B. Którasz?

A. Żórawski y Furman (мабуть професори краківської академії) wyczytali coś w niebie y powiedzieli, że to tak koniecznie bydź musiało. Constellaciey nie pomnę doskonale, iaką tam per dioptram upatrzyli, atoli dwa czy trzy errantia sydera rząd miały, y ztąd że y w radzie y w executie rady [błędy] bydź musiały zawsze; mianowicie wymowny Merkuriusz coś rzkomo upatrował.

B. Ale insza rzecz wymowa, insze dzieło rycerskie.

A. To tesz przydawano, że Mars z Strzelcem w companyie ustawicznie chodził. Zaczym y Tatarowie, co z łuków. y kozacy, co z samopalów tak dobrze strzelaią, musieli praevalere przeciwko naszym niestrzelaiącym nigdy.

B. Ey miły panie bracie, dayże tym mathematyckim wrózkom pokoy, bo ia nigdy temu kiepstwu nie wierzę.

A. Cosz chcesz, kiedy nasi mądrzy tylko ewangeliey bardziey (wierzą)!

B. Ta by się y nich słusznie śmiać, iako owa baba z astrologa, co w niebo patrzył, w dół wpał.

¹⁾ M. Kuczwariewicz, Relacja Expedyciey Zbaraskiey під днем 5 липня.

Перші кроваві події Хмельнищини в 1648 році набігли так нагло а надто видавали ся такими звичайними епізодами тої пограничної вічної польсько-козацько-татарської війни, що про них не маємо сучасних польських віршів, а є тільки пізнійші віршовані оповідання, зложені холодно, без того ліричного розмаху, який характеризує козацько-руські вірші про Жовті Води та Корсунь і польські вірші про Корсунь, Пилявці, руїну 1648 р., Зборів. Козацькі грамотії вже в жовтоводській побіді бачили початок свого генерального обрахунку з Поляками і над могилою гетьманського сина Степана Потоцького гукали:

Гетьманчику, небоже,
 Не туди на Запороже!
 Не найдеш гаразд шляху
 В Сидоровім байраку.
 Чи не ти, Степанку, сараче,
 Од козаків брав гарячі?
 Не ти-сь брав ім хутори?
 Єсть инші тепер пори!

Корсуньську битву вони величали як Божий суд між гордими Ляхами і пригнобленим козацтвом. (Див. Костомаровъ, *op. cit.* III, 346—352; Антоновичъ и Драгомановъ, *Историческія пѣсни Малор. народа*, II, 135—140). Тимчасом польської вірші про Жовті води ми не нашли ані одної, а про Корсунь тільки одну (N. 16). Корсуньська битва була фактом нечуваним доси в польській історії: військо побите і два гетьмани взяті до неволі. Польська вірша малює страшенний переполох, який пішов по цілій Україні при вісти про се нещастє, кидає гіркі докори шляхті за її розкіш, пишноту і брак почутя обовязків для держави і кінчить ся висловом надії на Вишневецького, що, мовляв, іде з за Дніпра ратувати вітчину. Як бачимо з сего, вірша мусіла бути зложена в червці або лищі 1648 р., швидко по корсуньській битві (вона була 15 мая), та ще перед тою страшною руїною, яка розвернула ся по Україні літом і в осени 1648 року і яку описують дальші вірші, кладучи її час аж по пилявецькім погромі (NN. 20, 26, 27).

Ще більшою несподіванкою для польської суспільности було те, що стало ся при Пилявцях. Велика польська армія з трьома гетьманами і 26 комісарями тікає майже без бою, лишає ворогові свою артилерію і весь табор з величезними богацтвами, — се вже був справді нечуваний скандал, була незмита ганьба для польської воєнної слави. Саму матеріяльну страту корсуньської

битви автор „*Satyra Podgórskiego*“ обчислює на 8 мільйонів і 8 тисяч забитих вояків крім слуг (див. далі N. 29), а під Плявцями польський табор складав ся зі 100.000 (по Твардовському), або, як твердить ближший правди автор поеми „*Coś nowego pisanego*“, з 2200 возів наладованих усякими скарбами (див. далі N. 18). Сі дві нещасливі битви віддали Хмельницькому в руки всю Україну аж по Горинь і зробили її ареною страшного спустошення і народньої пімети над панамі і Жидами. Вірші NN. 20, 25, 26, 29 нашої збірки малюють загально, але дуже вірно те нещасне положене панства, шляхти і латинського духовенства на Україні в другій половині 1648 року. Що до самої плявецької битви, то, як бачимо, про неї зложено віршів досить багато, і патетичних і їдко сатиричних. Особливож дістало ся нещасному князеві Домінікови Заславекому, правдивій *bête noire* сего нещасного походу. На него польські віршописці звалили майже всю вину невдачі, перебрали і виволікли на прилюдну наругу сго приватне жите, сго виховане, сго привички, обсипали його наругою і прокляттями і тільки один-однієїнький голос підняв ся несміло в сго обороні зазначуючи, що не він один був тоді гетьманом, а не мавши всеї власти над військом не може нести й усеї одвічальности (див. NN. 21, 22, 23, I—V, 24).

Нам не вдало ся відшукати ні одної русько-козацької вірші про Плявці. Надрукована у нас русько-польська „*Scomma na księcia Dominika*“ є очевидно твір якогось Поляка, котрий за пізно рад би був звернути козацьку силу проти Турків, так як про се також за пізно міркував Твардовський пишучи:

Zkąd wam ta złość, o chłopci! i rankor zażarty
 Ku swym panom? Nie byłże inszy świat otwarty
 I morze poruszone, gdziebyście te byli
 Tak ciężko zamierzone razy wytoczyli?
 Nie podobniey na Turki i brzytkie pohańce
 Wywrzeć było tych jądów? nie mizerne brańce
 W turmach przepadaiaące y ciężkich robotach
 Po rodysach y morskich różno galeotach,
 Bracią swoią wyzwolic, albo iedney wiary
 Z sobą spól i narodu, Serby i Bułgary
 I cokolwiek około Dniestru i Dunaju
 Sobie tak przyleglego oswobodzić kraiu?¹⁾

Як бачимо, тепер шляхта готова була й до словянофільства, забуваючи, що перед 1648 роком польський уряд під найтяжшими

¹⁾ Twardowski, *Wojna domowa*, 2.

карами забороняв козакам рушати на море і шарпати Туреччину. Та вертаючи до пилявецької втеки ми нотуємо тут відомість про ущипливі козацькі вірші зложені про сю битву. Сю відомість знаходимо в памфлеті „Rozmowy zmarłych Polaków u cudzoziemców, w których różne ile sekretniejsze za żywota ich dzieje u okoliczności są zebrane“.¹⁾ Сей памфлет зложений в початку XVIII в., та автор его, мабуть той сам, що зладив уміщене в тім самім рукописі „Opisanie woyny kozackiey“, мав під рукою досить добрі жерела. Він виводить в розмові короля Яна Собєєкого і кн. Ярему Вишневецького і вкладає в уста короля ось які слова: „Pamiętam 1648 r., że podczas interregnum Władysława Rzpłta [miała] czterech regimentarzów, a oni pod Pilawcami sromotnie nie biwszy się uciekli. Jakie o nich paskwile spiewali kozacy, a siebie wychwalali!“ Далі він цитує звісну козацьку поговоріку: „Durni Lachy wyrpawuły pierznu, dytynu, łatynu“ і дві інші доси не звісні, одну на воєводу белзького Фірлея („A ty didu Firleiu prodaw nam oleiu“), а другу на кн. Ярему Вишневецького („A Jeremij kozakiw iak bie, tak bie“).

Від Пилявець Хмельницький подав ся до Збаража і заняв се укріплене місце без бою. Тут козаки викинули з домовини тіло конюшого Збараського. Костомаров (ор. cit. II, 13) пише при тій нагоді: „Сам Хмельницький, коли вірити польським літописцям, не боронив їм того і особливо вчинив наругу над тілом конюшого і його жінки. „І мертвому львови треба вискубти бороду“, говорив він“. Нема що й казати, що для Куліша се оповіданє було цінною перлою і він не проминув його як важного доказа на антикультурність Хмельницького. „По словам Збараського вірописца — говорить Куліш — сам Хмельницький збиткував ся над тілом князя Криштофа і его княгині говорячи, що й мертвому львови треба вирвати бороду“ (II. Кулишъ ор. cit. II, 269). Оба наші історики як жерело сего оповіданя цитують Твардовекого віршу „Wojna domowa“, а Костомаров надто скомпонований на підставі Твардовекого безіменний „Pamiętnik o wojnie kozackiej za Chmielnickiego“. Послухаймож, що пише про сю пригуду Твардовский. Описавши здобуте Збаража козаками і спрофанованє латинського костела козацтвом і не згадавши при тім ані про дозвіл Хмельницького ані тим менше про его участь в тій події, польський поет важко зітхає:

¹⁾ Оссол. рукоп. 2098, к. 99 — 125.

Aż i ciebie ruszy
 Bezbożność ta pod ziemią, drogi moy koniuszy
 Z xiężną twoią pospołu! Tobie umarlemu
 Ważyli się wyrządzić! A, i lwu zdechłemu
 Brodę snadno wytargać!¹⁾

Як бачимо, з оповідання Твардовського зовсім не видно, щоби Хмельницький чим небудь причинив ся до спровоковання костей небіжчика Збараського, а слова, котрі наші історики вкладають йому в уста, згідно перекрутивши їх, належать не йому, а самому Твардовському. Польський поет дивується, як посьміли козаки зневажити тіло такого пана, а потім додає: „А, та мертвому львови легко виторгати бороду!“ Костомаров по просту не зрозумів Твардовського, а Куліш, поправляючи його, не заглянувши до жерела і ще переселив помилку Костомарова.

Із Збаража Хмельницький пішов до Львова.

Про облогу Львова в осени 1648 р. я не знайшов ні одної сучасної вірші. Аж геть пізнійше були написані два вірші польського поета Львовянина Бартоломея Зіморовича, де дуже плястично і яскравими фарбами змальовано сей характерний епізод козако-польської боротьби. В книжці пз. „Sielanki nowe ruskie różnym stanom dla zabawy teraz świeżo wydane przez Symeona Zimorowicza“ 1663 р. виданій братом Симеона (тоді вже давно покійника) Бартоломеем Зіморовичем, в числі 17 „sielanek“ сего остатнього є дві поемки „Kozaczyzna“ і „Burda ruska“, присвячені описови нападу козаків на Львів. Автор виводить трьох ніби селян і ніби Русинів і кожний оповідає свої пригоди в часі тих пам'ятних подій. Один був у Львові і перед приходом козаків схоронив ся до св. Юра і оповідає сцену здобуття сеї церкви козаками і різні, яку заподіяли вони тут; другий був у якимсь неназванім замку (чи в Високім замку коло Львова?) також здобутім козаками, а третій в самім Львові, де перебував облогу і бачив відхід козаків. Із тих трьох оповідань особливо першому пощастило ся у польських і руських істориків; ним покористували ся і Кубала і Лозинський і Костомаров і Куліш як історичним жерелом, як свідомством саомовидця, та разом з оповіданем самого факту взяли й філософію Зіморовичеву, его тенденцію, про яку ми вже говорили висше. От тим то ми вважаємо конечним подати

¹⁾ Twardowski, Wojna domowa, 36.

тут сей уступ in extenso і приложити до него мірку історичної критики, щоби дійти, чи і на кілька він заслугує на віру.

Один із персонажів сеї вірші, Войдилло оповідає, як при вістях про близький напад козаків він з жінкою і достатками схоронив ся до Львова, та тут проскурниця кротошинської церкви радить йому не йти до міста, а схоронити ся в сьвятім Юрі.

„Raczej iż są kozacy jednej z nami wiary,
Jednegoż zażywamy chrzestu i ofiary,
Do katedry władyczej świętojurskiej radzę
Uchodzić wam i sama tam się wyprowadzę.
Przecież i na krew swoją i mitrę władyczą
I na świątnicę będą mieć wzgląd męczeniczą“.

Спровадивши ся до св. Юра Войдилло ось як описує напад:

Tatarowie z kozaki jako gęsta chmura
Najprzód na cmentarz wpadłszy do świętego Jura,
Kilka tysięcy ludzi, którzy tam uciekli,
W oczemgnienu pobili i na śmierć posiekli.
Niektórych powiązali Tatarzy w surowce...

.....
Tak tu najmniejsza dusza śmierci abo łyków
Nie oszła suchą nogą jawnych rozbójników.
Bałuch okropny z wrzasku, lamentów i pisku
Umierających, jako na pobojuwisku.
Tu dzieci, tu niewiasty, tu leżą tułowiy,
Tu pomiészane w kupę wałają się głowy.
Wozów liczba bezmierna już pozakowanych,
Tamże niemało widać skrzyń porabowanych.
Bacząc my to (a było nad tysiąc nas więcej)
W cerkwi drzwi zamknęliśmy dragami coprędzej
Rozumując, że nas dom Boży z onej toni
Swojem poszanowaniem od szwanku obroni.
Lecz prędko nas otucha oszukała blaha,
Bowiem do cerkwi wszystka przypadłszy wataha,
Ze czterech stron poczęła łamać oraz mury.
Jedni z nich lud gromadny strzelali przez dziury,
Drudzy łukli ciężkimi fórtę taranami,
Niektórzy dziurawili ściany kilofami;
Insi przebiwszy zwierzchne młotami sklepienie,
Spuszczali na gęsty lud orkowe kamienie,
Aż niektórzy od strachu na poły pomarli.
Aż kiedy się oprawcy drzwiami do nich wdarli,
Przesiecze siekierkami przez nacisk on srogi
I przez ciała czynili martwe sobie drogi.
Tamże jeden drugiego dusił w tym hałasie,
Jeden drugiego krwią swą napawał w tej prasie,

Że niezadługo cerkiew pospołu z przytworem
Krwawą sadzawką, ciepłem stała się jeziorem.
Dopiero jako snopy biorąc z wiejskiej kupy
Przerzucali na stronę obnażone trupy
I tak gole za nogi na podwórze wlekli;
Jeśli duszę zataił który, znowu siekli.
Jako w tym żona z dziećmi zginęła nierządnie,
Nie będę wiedział pewnie aż na Bożym sądzie.
Ja przez ten czas w maclochu nieznacznie zakryty
Siedziałem za obrazem świętego Mikity.
Z razu widząc te mordy serce we mnie drżało,
A potem jako kamień od żalu strętowało,
Żem dalej nie mógł patrzeć. Dopiero pojrzałem,
Kiedy ihumen głosem zawołał niemałym:
„Hej, proboh, chrestyjane!“ Temu horylicą
Polawszy plesz na głowie przepalali świecą,
Żeby wyśpiewał, kędy stare ryzy schował
Albo srebro, — on z niemi o wierze rokował.
Lecz mu jeden powiedział: „Bateńku choroszyj,
Ne хочzem twojij wiry, lysze diteczyh hroszyj!“
Insi ustawnie „Hałaj! Bre gaur!“ wołali,
Żeby się Tatarami, nie Rusią bydź zdali.
Takowe wyprawiwszy do południa sztuki
Ci odjechali, graty powiązawszy w juki.
Po nich zaraz nadeszli z rydlami kopacze
I nad pierwszych trzy razy ciekawsi badacze,
Ci już kruszczu szukając otworzyli groby,
Ruszyli wszystkie trumny i zgniłe osoby,
Z których zdzierali ropą obewrzałe szmaty
I zaraz się dzielili zbutwialemi płaty.
Na ostatek wołając: „Proszczaj, światyj Juru“
Oberwali na ziemię obraz jęgo z muru,
Większe tablice rąbiąc jako drwa łupali,
Aż mię też w skałubinie onej wymacali.
Natychmiast żegnając się krzykną: „Bohme, mara!“
Ja na to: „Ej, czołowik, ta i wasza wiara“.
„Ale masz deńhy lackie!“ Skoro to wyrzekli,
Jako mysz z onej jamy za leb mię wywlekli
I obrali do naga: jedni za kaletę,
Drudzy za trzos, aże w nim znaleźli monetę.
„Ho, ho, ho!“ krzyknęli. „Ty muzyku kozackie
Nieprzyjaciele nosisz z sobą, zdrajce lackie!
Gardłowa to jest sprawa i nie ladajaka!
Ale żeś chrześcianin, a nie Lach sobaka,
Czynią ci atamani łaskę (dziękuj Bogu!)
Abyć trochę czupryny przycięło na prog“.
Już mię jeden z siekierą do prog przywodził,
Aż się we drzwiach Tatarzyn z trafunku nagodził.

Ten opończę kilijską z kostrubatyeh sierci
Dawszy im wybawił mię od zabitej śmierci.¹⁾

Вже говорячи про національні і релігійні антагонізми козацько-польські ми бачили, що Зіморович очевидно кермуєть ся тенденцією — замазати національні і релігійні мотиви Хмельнищини і суперечно з množestвом иньших сучасних свідощтв маює козаків як простих розбишак, що не шанували й своїх братів Русьнів, руського духовенства, руських церков. Ми переконаємо ся про се конфронтуючи Зіморовичеву віршу з иньшими сучасними свідощтвами про облогу Львова 1648. Отжеж цікава річ: найголовніші свідки тих подій, що писали зараз по свѣжих фактах, Чехович і Кушевич, не знають нічого і ніяк про різню і рабунки в св. Юрі. Чехович оповідає про різню, але на Високім замку, взятім штурмом. Там по втеці бурграфа Братковського „kozacy z kijakami (т. є. селянами уоруженими кнами) wradłszy jako wilcy drapieżni do owczarni bez respektu i braku żadnego młodych i podeszłych w łeciech, dorosłych i małych płci obojej ludzi, nie borgując ani starcom sędziwym ani dziatkom niewinnym w pień do jednego mordercko wysiekli i wytrawili“.²⁾ Вже се оповіданє, здаєть ся, троха пересолене, бо що там мали робити в невеличкій фортеці на горі в часі облоги старі, жінки і діти, а коли й були, то в усякім разі було їх там дуже мало, бож усіх людей підчас облоги Львова загибло несповна 200 (див. Zubrzycki op. cit. 307). В реляції писаній Кушевичем і висланій з підписом бурмістра Грозваєра до Варшави, також нема ані слова про різню в св. Юрі, хоча тут відвагу, жертви і страги міста в часі облоги виставлено в найбільшнім свѣтлі. Занотовано тут тільки факт, що не дохочи Львова Татари „Brzuchowice wieś mieyską spalili, lud męski powyścinawszy a płeć białogłowską w niewolę zabrawszy, paucis fortuna dilapsis“ (Zubrzycki op. cit. 312). Та занотовано й ще один факт, котрий найліпше показує вартість видумок Зіморовича: Хмельницький писав до міщан „po rusku, ostatnim szturmem grożąc, Ruś aby się w cerkwiach zawarła upominając“ (тамже 314), очевидно на те, щоби там були безпечні в часі катастрофи. Не знають про різню в св. Юрі ані Твардовський,

¹⁾ J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki wyd. K. Turowskiego. Przemysł 1857.

²⁾ Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, 305—306.

ані Коховекій. Сей остатній повторяє тільки балаканє про те, що Львовяне бояли ся зради Русинів і через комічне непорозумінє називає одного зрадника — Юра, будім то купця-Русина, що достарчував ворогам заліза, олова і військових потреб, був зловлений і покараний смертю. „Inerat — пише він — aliquis a municipibus metus, qui graeco-Russis sacris hosti obstricti tentata secreto aut convulsa fide proni in turbas timebantur. Siquidem et wladyca loci, datis nuper ac interceptis ad rebelles litteris non extra suspicionem inclinati in partes animi arguebatur. Et Georgius quidam e civibus mercator opulentus sub specie venumdandi ferri plumbique multo apparatu bellico hostem instruebat, qui tamen deprehensus eius facinoris exemplari supplicio poenas luisse¹⁾“ Очевидно Коховекому трафіло ся таке саме, як нашому Костомарову; пишучи кільканацять літ по фактах і чувши щось про львівського Юра він скомпонував собі зрадника львівського Русина Юра і видумав для него „exemplare supplicium“, про котре нічогоїєнько не знають сучасні Львовяне.

Та що далеко ходити! Сам Зіморович, що, як звісно, написав по латині історію Львова аж до 1672 р., говорячи про облогу міста в 1648 р., ані словечком не згадує про різню в св. Юрі і загалом про сю облогу згадує тільки кількома словами. З сего можемо догадувати ся, що він, хоч і був 1648 р. вибраний „райцею міським“, в часі козацької облоги не був у Львові і фактів, про які пізнійше скомпонував свою віршу, не бачив на власні очі тай не чув про них нічого автентичного, такого, що вважав би можливим занести в свою літопись. Чи не належав він до тих радних, проти котрих по облозі Львова знялась була буча на раді і запала ухваля, „żeby na potym żaden obywatel, a tem mniej urząd sprawujący, pod ciężkimi winami nie oddalał się z miasta w czasie wojny z obawy oblężenia“? (Zubrzycki, op. cit. 320). Супроти сего ми мусимо признати Зіморовичів опне різні в св. Юрі простою, тенденційною видумкою, склесною зі звісток про спаленє Брухович, про різню на Високім замку, про козацьку наругу над кістьми кн. Збараського в Збаражі і про те, що Хмельницький під Плявцями велів козакам передагати ся за Татар і кричати

¹⁾ Kochowski, Annalium Poloniae Climacter primus, Cracoviae 1683, стор. 84.

„Галла!“ щоби наполохати Поляків. Про напад козаків на св. Юр згадує перший канонік Юзефович у своїх „Annalium urbis Leopoliensis tomus extravaganans“ (Оссол. рукоп. 124, стор. 465—466), алеж він писав уже в XVIII віці і спеціально сей опис зладив на основі вірші Зіморовича, хоч і з деякими відмінностями, котрі мають такуж саму, тоб то ніяку історичну вартість.

Так само невелику історичну вартість має й та частина вірші, де описано облогу і штурм Високого замку. Та є тут деякі вірні уваги. Ось опис замкового безладя перед облогою:

A już pełno w kurniku ludzi było onym,
 Ni strzelbą ni żywnością słusznie opatrzonym;
 Byłoc w czapkach baranich drabów niemal dwieście,
 Których około jatek nazbierano w mieście.
 Umieli z kobył strzelać, tylko z kapitanem
 Porucznik ich już dawno dyszeli za Sanem (тоб то втекли),
 Przez co nierząd mógł być, jak bez pasterzów w trzodzie;
 Zbiegło też tam Podzamecze i wszystko Podgrodzie!
 Stało i parę działek bez kul i bez prochu,
 Inszego było ze trzy tysięcy motłochu.
 Wszyscy piiaacy głodni, którzy miasto walki
 Wyrzäsali biesagi babom i kobiałki.
 Miasto warty hajducy wodę szynkowali,
 A drożej ją niżli miód pity przedawali.¹⁾

Зіморович навмисно громадить до замку таку велику юрбу народа, щоби потім показати страшну картину різні; на ділі ми знаємо, що крім невеличкої залоги в замку було дуже не багато людей, та вже ні в яким разі не було там жінок, дітей і хорих старців.

Ще менше історичної вірності має оповіданє про облогу Львова в вірші пз. „Burda ruska“. І тут автор тенденційно згустив фарби описуючи козацьку різню та спустошенє; ми знаємо з сучасних документів, що ніякої такої різні під Львовом 1648 р. не було. Та про те є тут деякі вірні спостереження на пр. у отенх віршах:

Nakoniec skoro trąby pokój wykrzyknęły,
 Handlować oblężency z kozakami jęli.
 Ci im bydła, legumin dodawali, jarzyn,
 (Że i jeńców przywodził na okup Tatarzyn),
 A mieszczanie ich za to to dymem to parą
 Częstowali, — gorzalką i tabaką szarą.
 Zwłaszcza kto miał tabakę, i prędko i tanie
 Wszystkiego od nich dostał nad własne mniemanie.

¹⁾ Zimorowicze, op. cit. 79.

Tabakę zwali duszą kozacką, a zgoła
 Nie wstydał o nią prosić żaden assawoła.
 Bo lubo wszystkie miało kozactwo niecnoty,
 Nie miało jednak w sobie buty i pieszczoty.
 Wodą a spleśniałemi żyli sucharami,
 Koczowali nie w domach, lecz pod kotarami;
 Ani przeli, że w mażach łubianych z Kaniowa
 Wozili pszono, polcie, małdrzyki do Lwowa.
 Jakoż najwięcej u nich było ochotników
 Z skoromosów, leśniczych, powozan, budników.
 Nawet dziegciarze brzydecy i którzy z prasolki
 Żyli, mieli swe czaty i włościańskie pułki.
 Dlategoż tak komonni bojarowie w te dni
 Najmniej się nie wstydzili handlować, gdy jedni
 Głowy kapustne w worach do wałów nosili,
 Druzdy świnię stadami na sprzedaż pędzili.
 Kto się też ulakomił, a z niemi daleko
 Szedł od miasta, wrócił się bez odzienia lekko;
 Insi szyją śmiałości zbytnie przepłacili,
 Niektórzy perekopskie pola nawiedzili.
 Tak to był nieprzyjaciel srogi i obleśny:
 Gadał tak jako człowiek, kąsał jak zwierz leśny.¹⁾

Досить вірний і поетичний опис пожежу передмість, зроблений мабуть на підставі дневника Чеховича і реляції Кушевича-Грозваєра. Тенденційність опису видно найліпше з того, що Зіморович говорить про окуп даних Львовянами козакам. Сей окуп виносив усього 200.000 злотих, тай то дано його переважно товарами, коли тимчасом Ярема Вишневецький і плявецькі втікачі забрали з міста 1.300.000 зл. (Zubrzycki, op. cit. 295).

Про облогу Замостя ми не маємо ніяких віршів. За те з кінця 1648 р. походять ті вірші (NN. 25 і 26), де описується руйну шляхетчини і католицтва на Україні. І нині, по 200 літах, важко читати описи тих жорстокостей, при яких батьки наші „впивалися кровю“, та не треба забувати, що війна має все і всюди свої права, а цивілізована Німеччина в часі 30-літньої війни показує образ трохи чи не більших жорстокостей і страшнішої руйни. Не забуваймо, що жорстокостями визначувалися не самі тільки козаки, що й цивілізовані Поляки вмели відмірювати своїм противникам такою самою мірою і ще й з наддатком. Пригадаємо, з якою кровожадністю князь Ярема мучив козаків, саджав на палі ціланців Хмельницького, кричав катом: „Мучте їх так, аби чули, що вмирають“. Приведу приклад із Кучваревича, як уміли

¹⁾ Zimorowicze, op. cit. 87.

Поляки поводити ся з тими, кого зловили на втеці в ворожий табор. В часі збараської облоги кн. Ярема мав 9 серпня їхати на під'їзд,

ale mu przynosi
Rusin jeden przeszkodę: dla tego nie iedzie,
Iż się był w poniedziałek przedał po obiedzie
Wzwyż przerzeczony Rusin, a drugi zaś rano;
Trzeciego gdy uciekał, od naszych poimano,
A obciawszy mu ręce, obciawszy y nogi
Przed bramę wyrzucono. Złych spraw koniec srogi.¹⁾

Тортуроване бранців, щоби висказували все, що знають про своє військо (їх для того й звали „язиками“, „dostać języka“) було тоді загальним воєнним звичаєм, а польські історики раз у раз жалують ся на те тільки, що козацькі бранці на тортурях брешуть і „хоч ти його й спали, він тобі не скаже правди“. Ми знаємо, що Хмельницький частенько підсилав Полякам таких „язиків“, що мали на муках визнавати те, чого їх навчено і вони все сповнювали свою місію, ішли на муки і на смерть і не міняли свого слова. Певна річ, Поляки, мірячи все своєю подвійною етличною мірою, бачили в тім тільки „chłopskie szaleństwo“. Кучваревич нотує під д. 5 липня:

Jegomość pan Podczaszy z podjazdu przychodzi,
Z którego trzech kozaków hadziackich przywodzi.
Książę Jegomość Ruski wojewoda parę
Niżyńskich przysłał tegoż dnia kozaków. Stare
I ci prawią nowiny, gdy ich w kluby wzięto,
Zmęczonym zaś nazaiutr obom lby ucięto.

Ми вже навели вище те місце з Кучваревича, де він з доганою говорить про те, які прудкі були польські вояки мучити і брати на тортурі зовсім невинних людей, котрі нічогосінько не знали про козаків. Вони тортурували й жінок, се побачимо далі, коли говорити мемо про заславський епізод.

Загалом події 1648 р. викликали серед польської шляхти великий упадок духа. Правда, єзуїтське виховане не допускало до того, щоби єуспільність добре застановила ся над собою і своїми хибами і подумала про їх поправу. Єзуїти гриміли на казальницях, що отся війна — кара Бога за гріхи, але квапили ся зараз додавати, що Бог покаравши грішних зараз змилуєть ся і знівечить поганий знаряд своєї карі — збунтоване хлопство. Типова з сего

¹⁾ М. Kuczwarewicz, Relacja Expedyciey Zbaraskiey, під д. 9 серпня.

погляду була проповідь Єзуїта Цецішевського, виголошена у Львові перед королем і вояками по заключеню зборівського замірення. „Nie ieden magnificus, gdy co dziecię własne, syn własny wykroczy, karząc występki jego, aby lepiej karanie uczuł, nie sam go karze ani poważniejszemu komu karanie poleca, ale zawoła iakiego Staśka або Maśka, poddanego swego, aby przy nim syna jego przechwostał. Nic to iednak u świata na aestimatocy owemu synowi pokaranemu nie szkodzi, bo Stasiak lubo bił, po staremu chłopem y Staśkiem, a syn pański lubo go bito y wybito, po staremu panem y synem pańskim“.¹⁾ Ось як будили сумління польське Єзуїти! Правда, були голоси, і ми чуємо їх у віршах, що ждали направи приватної моралі — лагідности для підданих, чистоти семейного життя, тверезости і простоти, але думка про поправу суспільних і державних інституцій або зовсім дримала, або ледво відважувала ся проявляти себе шептом (Coś nowego pisanego), а страшенна лютість на „хлопство“, жорстокість і погорда до всего, що не шляхетське, не давали надії навіть на поправу приватної моральности. Упадок духа видно було в чім пншійм. Серед шляхти, особливо мазовецької і великопольської, пішли розмови про те, чи не ліпше би зовсім віддати Україну козакам. „Jakosz już poczynaia mówić, że z tey okazji z Ukrainy mały był in publicum provent, prywatny tylko pożytek mieli, a my ciężar w obronie ich swobód, które na gruntach Rzeczypospolitey sadzili. Bo y poborów nawet nie dawali, ale ich sobie brali. Więc y to szepcą, że przecie kozaków lepiej mieć sąsiedzami, niż Tatarów; tylko ich umieć traktować, mielibyśmy z nich od pogan zasłone. Boć ta ich societas z Tatarami tylko dla metus nostri. Jak by się nas bać przestali. pewnieby porzucili tę ligę, z której multa incommoda cierpią. Przynoszą y insze rationes dla których życzą tę wojnę pokojem y bez szable skończyć y iusz p. Ossolińskiego żaluia, któryby tego był dokazał. Zaczym ia tak rozumiem, że albo wiecznie utracimy Ukrainę y przy niey siła ruskiego kraiu, albo będziemy musieli skończyć traktatami tę wojnę“.²⁾ Хоча се писано було в 1652 р., по смерті канцлера

¹⁾ Expeditia Zborowska szczęśliwie dokończona przy obecności rycerstwa obozów zborowskiego y zbaraskiego, we Lwowie w niedzielę piętnastą po świątkach na kazaniu zalecona przez X. W. Cieciszewskiego Soc. Jesu. W Warszawie 1649.

²⁾ Coś nowego pisanego, Оссол. рукоп. 648.

Оссоліньського, то автор не без причини приточив сю розмову безпосередно до вірші про цявевецьку втеку; в 1849 році настрої був уже піднятий зборівським замиренєм.

Війна 1649 року в значній часті затерла те перше гнетьоє вражіне. За приводом князя Яреми Поляки ставили чоло козакам, зміряли ся з ними у всіх родах бою і побачили, що можуть устояти ся. Міняєть ся характер віршів. Замість плачу, наріканя, докорів та проклять бачимо спокійне оповідане подій, віршовані дневники і реляції. Чимало їх надруковано зараз по скінчених подіях, — з ними не сором уже було показати ся перед ширшою громадою. Та певна річ, що чимало таких віршів лишило ся й недрукованих. В нашій збірці є одна така віршована реляція збараської облоги, котру ми друкуюмо не для її поетичної стійности, якої вона не має, ані для історичної вартости, котра також невелика, але як запіски сучасника, як видно з усього, якогось простого шляхтича, що брав участь в тій війні і мало вдаючи ся в політичні питання і висні воєнні пляни, нотував те, що бачив — число війська, назви комендантів, розміри окопів і т. и. Із друкованої реляції про сю саму облогу М. Кучваревича ми подали вже досить уступів і подамо ще дещо в примітках до нашої реляції. Третє приступне міні оповідане про збараську облогу, Бялобоцького, досить поверхове. Бялобоцький під Збаражем не був, а правдоподібно був разом з королем під Зборовом; от тим то із збараської облоги він оповідає тільки важніші епізоди, особливо ті, що причинюють ся до прославленя йогоу Яреми Вишневецького.

Тут ми кинемо оком тільки на один епізод тої війни, що попередила збараську облогу, епізод досить характерний для того часу і для трактованя, якого він дізнав у наших істориків. Ось як оповідає сей епізод Костомаров: „Із многих тодішніх загонів вартий уваги загін Донця, що в кінці мая захопив був Заслав. Говорили, що у него була сестра чарівниця, котра вміла проповідувати будуще і чародійними примовами помагала козакам до успіхів: коли козакам грозила небезпека, вона радила не вдавати ся в битву; коли-ж їм було суджено побідити, вона сміло гарцювала верхом поперед війська. Вороже оруже довго її не брало. Та коли Фірлей почув, що Заслав захоплено і поспішив виручати місто, Донець вийшов йому на зустріч, не вважаючи на осторогу сестри. Чарівниця кричала: „Уходи, уходи! Не здержиш, брате!“ Козаки не послухали її і їх розбито. Чарівницю зловлено і покарано смертю разом з иншою чарівницею на імя Содохою. Ся остатня готова була служити

Полякам своєю штуркою і впевняла, що при її помочи вони будуть одержувати побіди. Та Поляки не послухали її і посадили на кіл. „Видно, — говорили вони, — що її чари приносять шкоду тим, кому вона захоче помагати, бо пошкодили козакам“ (Костомаровъ, *op. cit.* II, 87—88). Як жерела сего епізоду Костомаров цитує „Pamiętnik o wojnach Chmielnickiego“ і Твардовського „Wojna domowa“. Загляньмо до тих жерел. Ось оповідане Твардовського :

Firlej się z Olyki
 Ku Zaslawiu pomykał, a mając ięzyki
 W drodze zaraz o Duńcu, że z pułkiem gromadnym
 Przeciw mu występuje, podejściem chcąc zdradnym
 Miasto ubiedz i tamte obwarować brzegi
 Zastąpionej Horyny, prętkiem noclegi
 Zemknie Kossakowskiego wprzód nań z Suchodolskim
 I lekkich pięć chorągwi z wodzem Wielopolskim.
 Toż sam poydzie w te tropy. Tamże w drodze urokiem
 Nie dochodząc Szubryniec, gdy coś nienarokiem
 Siostra mu czarownica wprzód kredensowała,
 Na bachmacie harcując „A uchodź!“ wołała,
 „Uchodź, brate, ne zderżysz!“ serce tak skaziła
 Jako niespodziewanie w naszych naprawiła,
 Że na tabor uderzą, który rozerwawszy
 I ślad herszta samego w miasto wparowawszy
 Korzyść wielką osiągną. Wieszcza owa wzięta
 I z drugą swą Sołochą towarzyszką ściętą,
 Która znać Chmielnickiemu od nasłania była
 I szkodliwych uroków.¹⁾

Автор „Pamiętników o wojnach kozackich za Chmielnickiego“ оповідає сей епізод ось як: „Firlej ze swoją dywizją przybył pod Zaslaw, gdzie usłyszał, że Duniec kozak pułkiem swoim ku niemu następuje, któremu chociaż siostra jego czarownica poradziła i posetnie wołając persadowała: „Uchody, uchody, ne zderżysz, bratie!“ jednak on lekce jej wając persawazją wyszedł obces ku naszym, ale nasi mężnie nastąpiwszy w tabory uderzyli, zdobywszy wiele nabrali, reszta (zam. herszta) samego w miasto wpędzili i onę wieszczkę złapali i кату ściąg kazali“ (стор. 30—31). Порівнюючи єї дві реляції з оповіданєм Костомарова ми поперед усього мусимо запитати себе, відки взяв пок. історик ті деталі, котрих нема в єго жерелах, отже кінцеві слова Поляків, готовість Солохи служити Полякам і посадженє чарівниці на кіл? Нічого сего нема в цитованих

¹⁾ S. Twardowski, *Wojna domowa* 48—49.

ним жерелах, иньших він не подає, а в додатку оба подані жерела виразно говорять, що чарівницю стято а не посаджено на палъ. Так само початок оповідання Костомарова — его власна поетична прикраса, а не істория. Та придивляючи ся далі обом жерелам, з яких Костомаров узяв сей епізод ми бачимо, що „Рамієтнікі“ — недокладно зреферовані прозою вірші Твардовського (автор їх раз навіть виразно цитує Твардовского, значить, писав по р. 1681). Він недокладно реферує Твардовского, бо говорить тільки про одну чарівницю і зовсім баламутно малює початкову ситуацію: Фірлей іде під Заслав і тільки тут довідуєть ся, що Донець іде проти него; у Твардовского Фірлей ще в Олиці довідав ся, що Донець хоче захопити Заслав і вирушає на відсіч. Та й у самого Твардовского ся ситуація не ясна. Фірлей іде ратувати Заслав, щоби його не захопили козаки, побиває козаків у полі і наслідком того — втирає їх у місто!

Гляньмо до иньших жерел. В рукописнім творі „Opisanie woyny kozackiey, to iest buntów Chmielnickiego z namieniem różnych woien z postronnymi monarchami iak podczas, tak z okazji tych buntów pochodzących“,¹⁾ що хоч був зложений в початку 18 віку, але котрого автор користував ся очевидно добрими жерелами, читаємо про сей епізод ось що: „Firley ku Zaslawiu się zbliżał. Gdy pod miasto przychodzi, spotyka go Duniec pułkownik w kilkanaście tysięcy kozaków u czerny (черні). Daie mu Firley pole, potem gdy go mocno poprze, cofa się do obozu swego przed miastem będącego. Lecz gdy u tam nasi mocno natrą, opuściwszy oboz do miasta uciekł u tam się zamknął. Nasi nie mając sposobności szturmować do miasta oboz zrabowali u dwie czarownice w nim znaleźli, których Duniec gusłów używał. Firley im lby poucinać kazał“ (ор. cit. 32). Тут, як бачимо, ситуація зовсім відмінна: козаки мають у своїх руках Заслав, тільки їх табор стоїть перед містом. Вибіті з табора вони тікають до міста і Поляки не мають змоги штурмувати до них. Та будь що будь, і се свідoctво пізне; вірші сучасні з самими подіями говорять про сей епізод далеко докладнійше. Ось що оповідає про сю подію Кучваревич під днем 1 червня:

Naprzód pan Kossakowski na podiazd wychodzi,
Z którym pułk męžney idzie do utarczki młodzi

¹⁾ Осол. рукоп. 2098, к. 22 — 78.

Pana Suchodolskiego, pułkownika cnego,
Z nimi kilka kornetów ludu dragańskiego
Pana Rozrażowskiego. Jeszcze się przybrało
Ochotczych na usługę oyczyzny nie mało.
Tym podiazdem wyciekać na Szubryńce mieli,
Lecz się z Duńcem na pierwszym spotkaniu spiknęli,
Który pułk y armatę pod Zasław prowadził,
Aby tam miasto nowe ludem swym osadził,
A osadziwszy naszym przez Horyń przeprawy
Bronił, lecz Bóg zamysły odmienił laskawy.
Bo w pierwszym harcu siostra szczęścia próbowała
Duńcowa, która czarom wielce swym ufała.
Tey gdy się nie powiodło, krzyknęła na brata:
„Uchodź prędzey, bo cię tu pewna czeka strata“.
W tym ią ścięto. Kozaków nabawiła trwogi,
Tak że zaraz skoczyli do taboru w nogi.
Za nimi wprzód ochotnik, potym się udała
Dragania i gdy gęstym ogniem okrywała
Tabor, kozaków z niego gwałtownie wyparto,
Zbito coś na przeprawie, lecz więcej odarto.
Iść dalszym męstwa torem myśleli do sławy
Chęć kraweay z kozakami mężnie poprzeć sprawy,
Lecz dla ścisley przeprawy y ognia gęstego
Miasta się nie kusili dostawać onego,
W którym się nieprzyiaciel z taboru wyparty
Zamknawszy bronił, aby do ostatka starty
Nie był. Nasi pobrawszy zdobycz rozmaitą,
Wozy wziąwszy żywnością ładowne obfitą,
Ledwie wzad do obozu ruszyli się trochę,
Kozacy z trzecią uszli z miasta, bo Solochę,
Drugą ich czarownicę nasi załapili,
Którą potym zmęczoną na stosie spalili.
Tey gdy pytano, sama o sobie twierdziła,
Toż y inni prawili, że z Chmielnickim była
Pod Pilawcami, kędy na koniu samego
Chmiela iezdziła, będąc w kochaniu u niego.
Na mękach nie wołała, ale spała sobie;
Gdy ią palono, tylko rzekła: „Otoż tobie!“
Udaią, że w taborze było pięć tysięcy
Kozaków, inszy że sześć, inszy ieszcze więcej.
Jakożkolwiek atoli, Bóg to sam sprawował,
Ze strach nieprzyiacielskie serca opanował,
Iż małą ludu garstką rozgromieni byli,
Z miasteczka obronnego w uciecz się puścili
Nam żywność zostawiwszy: iagły, słody, żyto.
W tey potyczce dziesiątek draganów zabito.¹⁾

¹⁾ M. Kuczwarewicz, Relacya Expedyciey Zbarazkiey.

Як бачимо, тут ситуація зовсім ясна, та при тім маємо ключ для зрозуміння баламуцтва Твардовського і пізнійших компіляторів. Фірлей з цілою армією 21 мая вийшов з Рівного, 22 мая став під Межиріччєм, де під військом три рази домав ся міст. Тут перестоявши тиждень у таборі д. 29 рушив під Заслав, 30 перейшов через старий і новий Заслав і перебравши ся за Горинь на правий беріг сеї ріки вислав під'їзд далі наперед до Шубринець, нинішніх Шульжинець. Не доходячи до сего містечка, котре заняли були і укріпили козаки, польський під'їзд наскочив на Донця, що йшов на Заслав. Донцева сестра вийшла на герць з Поляками, але їй не повело ся; її вбито в герці, а своїм криком вона наполошила козаків. Ті схоронили ся до свого табору, та відси вигнали їх Поляки і вони мусіли тікати до Шульжинець. В таборі крім усякої здобичі Поляки захопили стару бабу Солоху. На тортурах вона видала себе чарівницею. Що се була стара жінка, видно з того, що вона спала на муках; західно-европейські протоколи з тортурованими подають часто такі пригоди, що старі люде в тяжких і довгих муках засинали на тортурі — ослаблений, зівялий організм тратив чутливість. Зізнання тої нещасливої Солохи, що мабуть збожеволіла від страшних мук, коли на кострі говорила тільки „Отсе-ж тобі!“ — се головне а може й одиноке жерело оповідань про сеї чародійський епізод.

На сьому я й кінчу свої уваги. Подані далі текети говорять самі за себе; що було потрібно для поясненя поодиноких місць, я подавав в увагах до поодиноких віршів. Свою збірку я вважаю тільки першою пробою систематичної колекції сего рода творів і надіюсь, що ся проба дасть доказ, що їх зібране і опубліковане не лишить ся без користі і для історії і по троха також для літератури того часу.

Львів д. 14 марта 1898.

ТЕКСТИ ВІРШІВ

(переважно з рукописів XVII в.).

N. I. Wiersze kozakowi Chmielnickiemu przypisane.¹⁾

A Deo datus, Chmielnicki vocatus,
Dei flagellum, exitiale bellum
Rebellionis,
Perduellionis,
Canite Polonis!

In luxuriam nec non desidiam
Magnificorum atque rusticorum
Oppressiones,
Aggravationes,
Exactiones.

Heu, qui gemitus auditi coelitus!
Optantes bellum, penetrantes coelum,
Qui nunquam visi
Gentibusque invisī,
Polonis nisi!

Laesus igitur Deus offenditur,
Cernens ploratus, plebis ululatus,
Festa bachari
Non datur placari,
Et quidem avari.

Omnes ordines ferme unanimes
Premunt miserum populum ac clerum
Libertatibus,
Abusionibus
Sine legibus.

¹⁾ Муз. Чартор. рукоп. 143, стор. 409.

Non tam austeri Turcae sunt severi
 Et malitia contra mancipia,
 Quantum Poloni,
 Barones disconi (зам. dissoni),
 Ad luxum proni.

Bene praedictum, quod omne delictum
 In hoc punitur, in quo delinquitur.
 Bello parati
 En rustici nati,
 Duces fugati!

Summe Rex regum, dator primus legum,
 Da nobis regem, qui iniquam legem
 Hanc libertatis
 Tollat vendicatis
 Ex mancipatis!

En Schismatici, cohors Tartarici
 Necant rebelles clerum ac fideles!
 Tempa cum aris
 Prostituunt haris!
 Miseriaris!

Regnare gentes tolle ambientes,
 Remove bellum, cuius dirum telum
 Sicuti sontes
 Tollit et insontes —
 Testantur fontes.

Coeli Regina, nostra Domina,
 Nos praece dulci clientulos fulci,
 Natum placare,
 Veniam praestare,
 Pacem dignare.

Vindica iam, iam Tuam iniuriam!
 A servulorum Bellona tuorum
 Interemptorum
 Religiosorum,
 Compeditorum!

Н. 2. Утиски підданих у Польщі.

Из поеми „Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony“.¹⁾

Byście się byli szczerze Boga bali,
 Nigdybyście się byli tak nie chwiali,
 Że tylko zginąć oyczyźnie nie tuszy
 Nikt dobry, choć się kto żyw bronić ruszy.

¹⁾ Осол. рукоп. 680, к. 4—6.

W iakiey że u was były święta cenie!
W kościele gadki, obmowy, szczyzenie
Z dostatków, w domu o iakie zabawy
Z kuflem, z gromadą! A z tą iakie sprawy!
Vcisnąć, zedrzyć, w gąsior chłopa wsadzić.
Day czynsz! day pobór! „Panie, już iak radzić,
Nie staie głowy! Racz Waszmość wziąć rolę!
Boć mię już na niey chleb ieść zęby bola!“
Jakoż takeście poddanych wyssali,
Że ledwie nadzy przy duszy zostali.
Krzywdy czynicie, ich dni im bierzecie,
Nawet y w święto robić im każecie,
Albo na podróż. Jeśli chłopek czego
Dorobi się, więc wyzuć go z wszytkiego!
To wzdzy baczniejszy, a swawolnikowie
Biorą poddanym żony, córki, zdrowie.
A to słuszna li, gdy z lada przyczyny
Drzecie z ubogich chłopków wielkie winy?
Że w twoiey karczmie nędzniczek nie piie,
Niechay da winę! Coż ma pić? Pomyie!
Jeszczesz nie wolno z wyrobku ciężkiego
Żażyć mu iako chce czego dobrego?
Jako z pogany zgoła poczynacie;
Że chrześciance, na to nic nie dbacie.
A pewnie tak iest drogo odkupiony
Jak y ty, pędzey może bydź zbawiony.
Wieciesz, że z ręku pracy ich życie:
Ci na was robią, wy się wczasuiecie.
Czyli nie woła ten ucisk do Boga?
Czy nie dla tego ta was straszy trwoga,
Że lada chłopstwo pastwi się nad wami?
Bohaterowie, osądźcie się sami!
Co iest, że lada hultajstwo was gniece,
A zgoła się im oprzeć nie możecie?
Poki ubodzy z stołów pańskich żyli,
Poty panowie bezpiecznemi byli;
Dziś, gdy panowie z zdzierstw żebraków żyją,
Poddani chleb im biorą, samych bią.
A wy, co Żydy za faktory macie
I przez nie wierne Boże uciążacie?
Już Żyd arendarz, sekretarz, dworzanin, —
Milszy bluźnierca wam niż chrześciance!
Jako się tego, przebóg, nie wstydzacie!
Znać, że wy w sercu Chrystusa nie macie.
Wiedzcie, panowie, którzy to czynicie,
Sławę, intraty y duszę zgubicie.
Bowiem karania wzgarda takowego
Pomstę wyciąga. Patrzciesz czasu tego,

Gdy Cygan, hultaj, Żyd będzie rabował
I broń od boków waszych odpasował.
Sprawi to pycha y myśli nadęte
I animusze te wasze przekłete.

Н. 3. Що в Польщі було вільно, а чого не вільно?

Из поєми „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.¹⁾

Tak długo (czego y pamięć iusz nie znosi) diskuruiąc o teyże Pilawieckiey woynie albo nie woynie rzekł ieden:

- A. Insze rzeczy przebaczyć iak-tak, ale tego,
Wiem, [że] się nie godziła. Trzeba było skarać.²⁾
- B. Karać trudno tam, kędy powszechne przestępstwo.
- A. Trudno, kiedyby wszystkich, sed poena ad paucos,
Metus vero ad omnes.
- B. Cosz, kiedy ci pauci
Siła za sobą ciągną, a ich „niepozwalam“
Gdy wszystko może, lacno y prawo przemoże.
- A.* To iusz tak wolno będzie, iako mówią, wszystko
Susque deque vertere y nogami wzgóre,
Rządy, prawo y zwierzchność wywrócić?
- B. Ey, wolno!
Prawie dobrze. Na przykład na seymie każdemu
Wolno zgubić oyczyznę.
- A. Jakosz to?
- B. Bo wolno
Nie pozwolić obrony, nie dać mówić o niey,
Nad dobrem pospolitem mścić się swey urazy,
Pretextem prawa swoiey dopinać prywaty,
Seym zamieszać, na koniec wolno y rozerwać,
Zwłaszcza gdy całość wszystka Rzeczypospolitey
W discretiey iednego iest posła z Vpity,
I dosyć na zgubę iey ieden albo głupi
Albo zły y przewrotny, gdy go kto przekupi.
- A. A gdy co seym uchwali, czy wolno nie słuchać
Ani podlegać temu?
- B. Nie tylko wolno, lee
Jest to rzecz iusz zwyczajna y prawie powszechna.
Gdy podatki uchwalą, wolno ich nie oddać.
Pytać by się Mazurów w Łomzie i Rożaney,
Gdzie nie bywało nigdy podatków na pany!

¹⁾ Осол. рукоп. 648 к. 1—28.

²⁾ Мова про вождів пиявецької втеки.

Ba bywało, bo co ich szlachta uchwalili,
 To dwoje paniąteczka sobie więc zawzięli.
 Nie wspominam gdzie indziej ichmościów szafarzów,
 Ktorzy po wojewodztwach na to, aby było
 Podskarbieh więcej, to jest tym więcej — nie powiem.
 A nie widzą, że złego im mniej, tem jest lepiej.
 W Atenach prowadzili skarbowi złodzieia
 Do sądu, co filozof obaczywszy rzece:
 „Videte, multi unum fures ducunt!“

- A. Aleć
- Ja znowu pytam przecie:
 A wolnoś wziąć pieniądze na zaciąg, nie stawić
 I trzeciej części?
- B. Wolno, a zwłaszcza piechoty
 Niemieckiej lub draganów albo y raytarów.
- A. Ale zasług odsądzą?
- B. Ey nie, iako żywo!
- A. Pytam daley, czy wolno, kiedy hetman każe
 Iść na podiazd, nie chodzić?
- B. Nie wolno. Lec wolno
 Poszedszy nic nie sprawić y nieprzyziaciela
 Nie szukać tam kędy iest, ale albo w prawo
 Obrócić, gdy on w lewo, albo kędy zapaść
 Na dni kilka, a potym wróciwszy się mowić:
 „Niemasz nieprzyziaciela, zmaiaczyłem pole,
 Żadnym tasy nie widział, tumanu koptuie“.
- A. A gdy się nieprzyziaciel nazaiutrz pokaże,
 To z tego nic?
- B. Nie rzeką y przykrego słowa.
- A. A gdy każą pod gardłem, aby ięzyk przywiódł?
- B. Rzadko tak rozkazują, a lubo przykażą,
 Przecie choć nie przywiedzes: nic, to cię nie skarżą.
- A. Ach, niestetyż, mój Boże, na taką niekarność,
 Którą pewnie zginiemy, bo przez nią hetmani
 Są właśnie malowani.
- B. Cosz chcesz czynić?
- A. To, że
- Trzeba nie malowanych.
- B. A kędysz ich szukać?
- A. Tam, gdzie namniey pozoru. Wszak prosta łacina:
 Quo minime speras gurgite, piscis erit.
- B. Chyba ieżelibyś się ty chciał tego podiąć.
- A. Jusz ty sobie drwiy iak chcesz! Nie jeden nim sływie,
 Co [by] mu przystoyniejsza pierdzieć przy kominie
 Lub michałki rachować, niż regimentować.
- B. Ey, day cię katu, nie mów!
- A. Ba, y wołać będę,
 Nie tylko mówić w takim oyczynny nieszczęściu.

N. 4. Про те, як канцлер Оссолінський підбунтував козаків.¹⁾

Sławniście byli z tym panem (kop. Владиславом) Lachowie,
 Drzeli przed wami możni monarchowie.
 Dziś lada hultaj gdzie chce, tam plondruie,
 Państwa koronne bez oporu psuie.
 Schizmatyk z ordą bez przestachu leie
 Krew katolicką. Przebóg, co się dzieie!
 Jak było lepiej na Turka się ruszyć,
 Niż taką wojną własne siły kruszyć.
 Byście w tym byli pana posłuchali,
 Tych szwanków byście byli nie uznali.
 Przewrotni ludzie bardzo go psowali,
 Którzy skrytych rad fabryki knowali:
 Z nieznośney pychy o to się kusili,
 Żeby oyczyste prawa odmienili.
 Wolność ich kłóła y sądy zarównie
 Panów y szlachty, — ztąd zawiści główne.
 Patrz, co szaleństwo robi z ambicyey:
 O pryncypat się starać w Germaniey,
 Wiedząc, że cesarz w Polsce nie rządzi.
 „Mniesz to zarówno z szarkiem prawo sądzi!
 Niech dawne prawa będą zagubione,
 Albo tytuły książęce na stronę!“
 Na co panięta gdy nie pozwoliły,
 Które się w domach książęcych zrodziły,
 Wnet kawallery jakieś wznović chcieli, --
 To gdy im nie szło, poniechać musieli.
 Coż czynią? Zdraycom otuchy dodali,
 Kozakom, by się na nas buntowali.²⁾
 A ci już byli dosyć zaiątrzeni
 Dla commissarskich złych obchodów z niemi,
 Których im było po Kumeyskiej dano
 Tam y na Starcu gdy ich wytrzepano.
 Ale by z xiążąt sobie nie wybrali
 Kogo za herszta, snadź się tego bali.
 Wnet z Wisniowieckim króla poróżnieli,
 Za co też sami wiecznie poginęli,
 Bo z tych początków cokolwiek się stało,
 Tak wiele się krwi niewinney wylało.

¹⁾ Из поєми „Satyr Podgórski“, pars secunda. Оссол. рукоп. 680.

²⁾ На марг. дописано: Ossoliński Georgius regni cancellarius inflatus eloquentiae laude affectat ambitionem. Hic cum ducibus antiquis novo principatui studet aemulatione. Dein commissarius missus in disqui[s]itione Rumensi kosacos ad bellum seu rebellionem invitat.

Ach, ach, niestety! Trocha Rumińskiego
 Gruntu sprawiła wam tak wiele złego.
 „Lecz żeby ta rzecz w sekrecie bydź mogła!
 Ciebie, Chmielnicki, wielka krzywda zmogła.
 Pokuś z chorążym wprzód koronnym zwady,
 Co potym czynić, ściągaj od nas rady.
 Szwagraszkowie to nazbyt wykrzykają
 I bardzo w tey swey potędze ufają,
 Jak by nad sobą pana mieć nie chcieli, —
 Skrócić ich trzeba, bo nazbyt zhardteli.
 Jeśli postrzeżesz, że zmódz nie możecie,
 Sąsiad na pomoc Krymczuków wzwowiecie“.
 Nie trzeba było zdrayc pobudzać wiele,
 Bo główni Lachom Ruś nieprzyiaciele.¹⁾
 Dokądże idziesz, przekłeta zazdrości!
 Przybrałaś sobie pychy, nieszczerości.
 Patrzcie, co czyni, czego dokazała,
 Kogo ta brzydka wiedma opętała!
 Bóg, prawo, słusność, oyczyzna na stronę,
 By wszystko piekło wzruszyć na obronę.
 O marny tytuł iak się wszczęła zwada,
 Widziciesz, na co wyszła ta zła rada?
 Patrzcie, iakiego piwa narobili
 I co za chmielu do niego zażyli!
 I cosz wskórali? Bóg złych źle potracił
 I wiecznym ogniem ich zdrady zapłacił.
 Jeśli złą śmiercią z wyroku boskiego
 Ów princeps nie miał pogrzebu słusznego,
 Co o swey głowie tak wiele rozumiał,
 Że światem targnąć tak iako chciał umiał.²⁾
 Darmopychowcie! Gdzieście się podzieli,
 Coście oyczyznę kiedyś mieszać chcieli!
 Oni barones, oni comessowie,
 Także principes y marchionowie
 Zgaśli z domami; y tych Bóg wygładzi,
 Bo się on pychą hardych ludzi zadzi.
 Wiedzieź, co nowych tytułów szukacie,
 Że się wy w Polsce korzenieć nie macie!

¹⁾ На марш. Rutheni semper Polonis hostes infestissimi.

²⁾ На марш. Proditores patriae Georgius Ossoliński et Casanovius mareschaleus male pereunt. Ossoliński repentina morte occubuit et funeris decore frustratus.

N. 5. Нагробний напис Хмельницькому.

*Закінчене написаного прозою „Mnetosynon epitaphiale Bohdano Chmielniccio, Annibali, viris illustribus more Plutarchi insertum in re bellica per paragonem utriusque collationis virtutis et vitiorum“.*¹⁾

Epigraphe secundum.

Spectas Chmielniccii, dolens viator,
 Cyppum? Non obitum, ast modum doleto,
 Quod thoro aut humili perit gravato.
 Naturam lupuli et duci gerenti,
 Altum semper amanti et appetenti,
 Sors alta in trabe fata cur negavit?
 Modo illius Mazosz, sive Maslai,²⁾
 Qui Casimiro primo rebellis,
 Victus acie, altissimae arbori appensus,
 In pectore suspensam tulit inscriptionem:
 Altum appetisti, in alto habita.³⁾

N. 6. Caroli Vitsfii.

Bogdani Cosacorum Ducis peripetia.⁴⁾
 Corporis robore, animi calliditate insignis,
 Nobiles oppugnaturus, rusticos armavit.
 Inter quos nobilitatem adeptus
 Vrbes diruit, exercitus fugavit,
 Provinciarum potitus,
 Victus victor, fugatus fugator,
 Anthaei instar se prae se tulit.
 Regi rebellis a rege veniam petivit,
 Vt hac obtenta iterum deficeret.
 Tartaris, Moschis, Turcis quamvis foederatis,
 Saepenumero infidus,
 Hoc in uno verbis non fallens.
 Etsi patriae ingratus,
 Nam promissum illius excidium molitus,
 Patriam funditus evertit.
 Instabilis,
 Castra linquens claustra petiit.
 Religione nudus,
 Qua sine inquietus obiit.
 Perturbatum enim eius animum
 Nonnisi mors sedare poterat.

¹⁾ Музей Чартор. рукоп. 150, стор. 398, а також рукоп. універс. крак. 93, CCVIII, 59, к. 46.

²⁾ В скобках додано: a quo gens Mazurorum.

³⁾ На краю додано: Cromerus.

⁴⁾ Elogii di capitani illustri scritti da Lorenzo Crasso Napoletano Barone di Pianura. Venezia 1683 (Оссол. бібл. 66.391), стор. 339.

N. 7. Anagrammata quatuor regum diadema Lechiam ambitientium.¹⁾

Ad Lechitas.

Lusor chartarum quatuor vult cernere reges;
 Tu totidem numeras Lechica turba duces:
 Paniceum, rubeum, vinatum glandineumque.
 Num vinces reges dum numeras quatuor?
 O si non perdas! Lusum hunc anagrammata dicent.
 Quae ponis ludo, tu sibi Leche cave!

1. Rex paniceus sive campanarius -- Moscus, anagr.
 cos — mus.

(віршу пропускаємо)

2. Vinarius Racocius, anagr. curas cio.

(віршу пропускаємо)

3. Glandineus Succus, anagr. ceu sus.

(віршу пропускаємо)

4. Rubeus Joannes Casimirus Sarmata, anagr. o miri
 casus inanes, sat arma.

Casimirus quatuor de regibus esto Joannes
 Sarmata, quem rubens Mars vocat esse suum.
 O miri casus inanes, quos rector Olympi
 Sedavit placide, quando sat arma feret!
 Non miri casus, sed sors variabilis haec est,
 Quae facit, ut radiant, quae ruitura forent.
 Non miros Racoci dicens, non Suece superbe,
 Nec tu Mosce canas, mox valitura ruent.
 Casibus in variis fortuna volubilis errat:
 Mox imum capiet, qui modo celsus erat.
 Non miri casus vobis sint, namque duorum
 Ipse nec Alcides vincere tela potest.
 Nondum vicistis, nondum cantate triumphum!
 Unita heri virtus fortior esse potest.
 Unica non tolerat quatuor respublica reges:
 Unus sit, cui Mars arma sat esse favet.
 O cui casus inanes, quibus, ohe! sat arma!
 Sarmata Casimirus rex Joannes erit.

5. Major regibus sive Induperator Turca, anagr. curat.

(віршу пропускаємо)

6. Filius glandinei Induperatoris Chmielnicius, anagr.
 hic mel succini.

Majori glandis socium dat lusor habendum,
 Qui vulgo dici filius esse solet.

¹⁾ Осол. рукоп. 3568, стор. 77—82.

Num quid non talis Turcae Chmielnicus haeros,
 Hic mel succini cui anagramma placet?
 Leche cave hunc ludum, quem lusor Krempha vocabit,
 Induperatoris nam vice filius est.
 Hic mel succini Chmielnicus, atque licet sit
 Rusticus, ut vulgo prodere charta solet,
 Multa tamen potis est, haeretque cuique colori
 Praevalet atque ubi pars ipse valere, valet.
 Hic mel succini Chmielnicus induperator
 Filius est regis, rusticus ante fuit.
 Ungendo hungit, pungendo rusticus ungit, —
 Hoc quondam dictum nunc Leche vera probas,
 Hic mel succini Chmielnicus, ast mel amarum,
 Succinum flammis, urse mel esca tibi.

Ad Lechitas (Lechita, anagr. hic late).

Ludebas quondam ludos, certamina Martis
 Tentavis et semper Sarmata victor eras.
 Victor eras uno sub principe sceptrata tenente,
 Hostibus externis stridor et horror eras.
 (кінця не стає).

N. 8. Paszkwil łaciński na wojewodę Kisiela.¹⁾

Ne sit anguis cavete Poloni in herba,
 Ne vos Kisiel seducat per mollia verba!
 Chiioviensem adeptus est palatinum,
 Vult vafer adipisci Russiae ducatum.
 Hic ad suam cosacos incudem retrudit
 Et per illos dolosam regno famam cudit.
 Esto, nolint cosaci amplius bellare,
 Tamen ipsis indicit arma ostentare,
 Ut illa perhorrescens Polonia tota
 Ad ipsius scelestas inclinetur vota.
 Tamen pater patriae, fidelis senator
 Vult dici, cum sit plane Epheus machinator.
 Mirum sane, ter mirum, quod tam sceleratae
 Non discernuntur technae, et quo fabricatae
 Sunt authore! Credendum, fermentum vetustum
 Id causare, quod esse deberet combustum.
 At non mirum: incerto est ille formatus
 Patre: hinc uti nothus vivit fortunatus.
 Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
 Nunc habeat monacham, sed incantatricem.

¹⁾ Michałowski J. Księga pamiętnicza, Kraków, 1864, стр. 612—613.

Адам Кисіль, київський воевода, походив із дрібної шляхти на Волині. Його батько Григорій, підстолий владимирський, був діди-чем села Низкинич. Уже дослуживши ся гідности сенатора і київського воеводи Кисіль виводив свій рід від київського воеводи Святотольда чи там Свентольдича, що боронив Київ супроти Болеслава Хороброго і в часі тої оборони був забитий у київській брамі. Мати його була Федора Іваницька, про котру зрештою не знаємо нічого ближшого. Батько Адамів умер коло 1630 р.; з отсего пасквіля виходило бв, що його мати по смерті мужа постригла ся в монахині. Вона очевидно жила ще в пору, коли була писана отся вірша, отже 1649—1650 р. Сам Кисіль умер 3 мая 1653 р., проживши 53 літ. Що його мати вмерла недавно перед тим, свідчить віршована епітафія, викована на мармуровій плівті в низкеницькій церкві заходом вдови Адамової. Вона починаєть ся словами:

Synowcu z bratem niedawnoś mogiły
I matce sypał ze mną, mężu miły.

Брат Адамів Микола вмер у Бересті Литовським 1650 р, мабуть від ран одержаних в битві з Богуном під Винницею. Значить, мати вмерла троха пізнійше, а в таким разі і отся вірша зложена правдоподібно 1649 або 1650 р. Для життєпису Кисіля див. Ів. Новицькі й, Київській воевода Адамъ Кисель) Київская Старина 1885, т. XIII і 1886, т. XIV, 826—830), Pułaski, Pierwsze lata publicznego zawoću A. Kisiela — Szkice historyczne т. I.

Н. 9. Епіграми на короля Яна Казимира і королеву Марію Гонцагу.

I.¹⁾

Król nie umie królować, chce iednak miłować,
Ociec papierz pozwolił bratową przymować.
A kanclerz w marmurkowem szlyku dyspensuie,
Gran Duca z Ossolina buławą kieruie.
Król zawiedzie królową, bo mu urzekali
Jezuici pendentą, gdy go wyganiali.

II. Pod electią króla Jana Kazimierza.²⁾

Vderzono, slysze, w dzwony:
Dobry będzie król z Jabłony.³⁾
A teraz mówią chłopięta:
Lepszy będzie z Nieporęta⁴⁾

¹⁾ Оссол. рукоп. 230, к. 101 г.

²⁾ Оссол. рукоп. 231, к. 219.

³⁾ На марі. Carolus, bo tam stał.

⁴⁾ На марі. Jan Kazimierz.

III. Владислав і Ян Казимір.¹⁾

Sny Władysławie, tyś po oycu swoim
 Nastal z radosnym y złotym pokojem.
 Nawykłeś woyny przy trzecim Zygmuncie,
 Klórego nie miał świat w swym horyzuncie.
 Nie zaczepiał nas poganin ogromny,
 Za ciebie milczał Rusin wiarolomny.
 Teraz, niestety, Rusin y z Tatary
 Plondruią Polskę y niszczą przez miary.
 Po Władysławie Kazimierz podaie
 Oyczyźnie rękę, spustoszone kraie
 Znowu chce dźwignąć, do czego mu Boże
 Niechay moc święta Twoia dopomoże!
 Niech buntownicy y Tatary skraca,
 A na swych miecza niechay nie obraca!

IV. Ad regem Poloniae Johannem Casimirum A. 1649.

Sive sis Jesuita, sive cardinalis,
 Sive rex Poloniae, semper tu es talis:
 Mancipium Gallorum, in aquis natabis,
 Inconstantiae filius, semper statum commutabis.²⁾

V. На втеку Яна Казимира з Польщі 1655 р.³⁾

Joannis, Casimiri captivi nepos,
 Sigismundi in captivitate nati filius,
 Ipse in Gallia captivus,
 Deinceps post contemptum rerum et fortunae fit Jesuita,
 Ex Jesuita cardinalis,
 Ex cardinali neutrum,
 Tandem rex Poloniae,
 Ex qua propter pecuniae et vitae nimium amorem cessit,
 An rediturus — sacramentum.

VI. Nagrobek królowey Jeymości.⁴⁾

Już Maryą na mary Gonzagę zagnano,
 Już królową przed króla wszech królów pozвано.
 Francya wychowała, Mantua ją dała,
 Nad dwadzieścia lat polskiem królestwem władała.

¹⁾ Із вірша „Od Lecha aż do Jana Kazimierza“ Оссол. рукоп. 221, стор. 83.

²⁾ Оссол. рук. 3568, стор. 129. Третій рядок починаєть ся в оригіналі зайвим словом: scilicet, а остатні слова рядків 3 і 4 мають час мпнувший: natabas і commutabas.

³⁾ Оссол. рукоп. 245, стор. 30.

⁴⁾ Оссол. рук. 245, стор. 135 - 136.

Włoskie, francuskie rządy za niey tak płużely,
 Srebrne pasy w miedziane cale się zmieniely.
 Ludwika Newerneńska ieszcze iej tytuły,
 Ladajaką, niewierną (далі пропуск)...
 Dwoch królów iako żoną tak będąc bratową
 Umarła złotem rodząc electią nową.
 Buławę, laskę temu co mir lubiał dała¹⁾
 I temu co go kazil sceptrum odiać chciała.²⁾
 Teraz iej samy z głowy śmierć koronę zdięła,
 A złota nie żywota w pologu ucięła.

VII. Двірські інтриги.³⁾

Canclerz ślepy, hetman głuchy,⁴⁾
 A przy tym francuskie muchy
 Wygnały marszałka snego,
 Narobiły w Polsce zlego.

N. 10. De vita et rebus gestis Joannis Casimiri Regis Poloniae, cardinalis, Jesuitae.⁵⁾

Finivit bellum noster Casimirus,
 Cuius progressus semper fuit mirus.
 Adfuit ipsi antiqua fortuna,
 Quae semper erit una atque una:
 Namque scelestum eius initium,
 Media mala trahunt exitium.
 Tempore cladis in regnum invectus
 Non potest diu libere electus;
 Ex cosacorum rex promotione,
 Eorum factus est irruptione.
 Dixerunt quidam eius factionis,
 Hunc esse talis resolutionis,
 Quod nisi certo esset regnaturus,
 Ad cosacorum castra est iturus.

N. 11. Panegiricon eiusdem Casimiri.⁶⁾

Mutasti statum, sed non et fortunam,
 Tulisti tecum cladem et non unam.

1) Любомирському.

2) Казимирови, своєму мужеви.

3) Осол. рукоп. 197 к. 44.

4) На маргі. дописано: Mikołaj Prażmowski ślepy, Stanisław Potocki głuchy.

5) Осол. рукоп. 197, к. 44.

6) Осол. рукоп. 197, к. 44.

Patria sentit vices tuae sortis, —
 En habes fructum fraternae consortis.
 Lusum putabas reginam tangere,
 Deum et manes fratris non timere.
 Fecisti duram stulti actionem, —
 Sentisne tandem maledictionem?
 En exercitum prope perdidisti
 Et carum corpus litro redemisti.
 Quod nisi mentem sanam amisisses,
 Equitum centum mille habuisses.
 Natam ad arma si nobilitatem
 Movisses iuxta belli qualitatem.
 Sed consilia ista nefarii
 Tibi dilecti sunt cancellarii!
 Nam cur insane quaerebas regnare,
 Cum nec bellare nec scis gubernare?
 Maior haec res est, quam statum mutare,
 Carcere claudi, in aquis natate.
 Germanos foves et Suecos honoras,
 A quibus pulsus, istos tu adoras;
 Qui receperunt, contemnis Polonos, —
 Id est, quod malus semper odit bonos.
 Nonne debebas aciem ordinare
 Et multa belli usui aptare
 Notitiamque hostium tenere,
 Primum minores duces eligere?
 Nam semper ita fecit Vladislaus,
 Cuius sacrata per saecula laus.
 Sed tu, asine, nil horum fecisti
 Et te et regnum in casum dedisti.
 Quid nonne labem sibi innisisti,
 Cum tuo mimmo Wrzędow dedisti? ¹⁾
 Idque in castris quia liram tangit,
 Est uxor eius, quae reginam angit.
 Nec viros nosti: Oszgam nos mendacem
 Et levem scimus, tu putas bellacem.
 Digitis tribus non solum pugnare,
 Sed vix decreta potest connotare.
 Sicne invitus ad fortia facta?
 Sed bellum sordet tibi, placent pacta.
 Sceleris tui poenas regum luit, —
 Quam bene dixit, quisquis ille fuit:
 Titulus tantum Casimirianus,
 Animus vanus, vanus et profanus.

¹⁾ На марі. Gremboszowskiemu.

Quid plura? Nos te sceptro detrudemus
Et nobis fortem regem eligemus;
Tu vero Jesu socius quid ita,
Ablato sceptro fies Jesuita.

N. 12. Sermo gementis Poloniae ad regem Casimirum.¹⁾

Infelix rex Casimire,
Cur Poloniam tam dire
Flagellas scorpionibus?

Illa te nudum, prostratum,
Jesuitam desperatum,
Mancipium Gallorum,

Exulem, vagum obiectum,
Nec habentem suum tectum
Evexit ad solium.

Illa rursus latitantem,
Prae timore vix spirantem
Extraxit e Silesia.

Magno conatu, sudore,
Effuso multo cruore
Certavit pro te cum Sueco.

Tu immemor, tu ingratus,
Tu eversor nostri status,
Strages boni publici,

Aurea nobis mutasti,
In ferrea transformasti
Saturni illa saecula.

Quae magni principes nostri,
Quorum vias tu non nosti,
Dilatarunt sanguine,

Imperium hoc auxerunt,
Templa Dei extruxerunt,
Tu evertis omnia.

Ukrainam, Livoniam,
Prussiam et Smolinsciam
Tuque successor perdis.

Te ad scelus connivente
Nec gemitus audiente
Tuorum subditorum,

¹⁾ Осол. рукоп. 230, к. 38.

Sunt sublata multa bona,
Maiorum tuorum dona,
Regiones, ecclesiae.

Nunc mos et nervum bellorum
Futurum omnium regnorum
Commertiaeque tollis.

Magnos cives Poloniae,
Murum et scuta patriae
Proscribis, iniuste iudex.

Fastidis viros gloriae,
Mimos, viros stultitiae,
Scurras et moriones,

Hos adornas, hos evehis,
Cum his rempublicam geris,
Trudis in praecipitium.

Te regente christiani
Quantum sanguinis pagani
Effuderunt in terram!

Quot homines innocentes
Constrinxerunt ferae gentes,
Catervas competesque!

Quot castra et legiones,
Veterani et tirones
Scythico caesi ferro!

Redux ab exilio iurasti,
Res horrenda, peiorasti
Te defensurum pauperes;

At quam falsa tua vota,
Experitur fere tota
Miseranda patria,

Quam ut Nero inflammatam,
Divisam et devastatam
Semper cupis videre.

Castris tuis atque praedis
Promiscue omnes caedis,
Causa es morientium.

Sanam mentem amisisti,
Fratris uxorem duxisti
In nostram perniciem.

Haec te ducit, haec dat legem,
Creare nobis vult regem
In vita tua, miser.

Ad motum eius te geris,
Malos ornas, bonos feris,
Vxoris instrumentum.

Scythas, Cosacos armasti,
His sanguinem propinasti
Miserorum hominum.

Istis armis at non lege
Dare nobis vis pro rege
Condeum quem nolumus.

Aquilae nos sumus pulli,
Gallo serviemus nulli,
Nec execrandae Gallinae;

Liberas mentes habentes,
Regem nobis eligentes,
Quem Deus inspiraverit, —

Aurum licet ademisti
Et pauperes reddidisti,
At gladios reliquisti
Tuendae libertatis.

Hos stringemus, vibrabimus,
Fortiterque pugnabimus
Pro aris, Deo et foris.

Tu si abominas hunc thronum,
Fastidis nomen Polonum,
Vti pridem iactasti, —

Solvimus te iuramento,
Es enim magno tormento
Vniverso populo.

In Galliam te conferas
Et reginam tuam geras
Cum impuro Prasmovio
Reliquisque nebulonibus.

Deus Optime Maxime,
Procidimus humillime,
Audi planctus pauperorum!

Respice nostra vulnera,
Quae ex malitia mera
Regis nostri patimur!

Вірша написана очевидно перед смертю королеви Марії, значить найпізнійше 1666 р.

N. 13. Tryumph nieboskiej królowey Imości polskiej xiężney Mantuańskiej.¹⁾

Gdy iusz królowa polska z ciałem się rozstała
 Maria Ludovica y do nieba chciała
 W sam dzień wieczery Pańskiej, kiedy Chrystus hoynie
 Bankietując slugi swe częstował przystoynie,
 Bramy strażą osadził przykazawszy srogo
 Z tego swiata nie puszczać do nieba nikogo.
 O którym interdikcie iże nie wiedziała,
 Monarchyni tak wielka w bramę kołatała.
 Natychmiast ozwie się straż: „Kto to?“ zapytali,
 Że sama iedna była, paniey nie poznali.
 Drugi raz „Co za stanu iezdeście?“ pytaią.
 Odpowie: „Królewskiego“. Wiary nie dawaia,
 Bo przy niey nie widzą królewskiej grandece,
 Apparentiey, dworu ni żadney splendece.
 I tak ią zawstydziwszy iawnie powiedzieli,
 Że my nigdy królowey paniey nie widzieli,
 Zwłaszcza polskiej, bo ta iusz dawno tu królunie
 I z królem Panem naszym dziś się bankietuje.
 Rozgniewana królowa z takiey odpowiedzi
 Rzece: „Wnet się dowiecie, panowie sąsiedzi,
 Kto ia iezdem y co zacz! Gotowam do boiu!
 Wnet że mię tu uyrzycie we francuskim stroiu“.
 Pobieży wskok pod Mątwy na poboioiwiska,
 Gdzie pobitych ieszcze są świeże grobowiska.
 Zawoła głosem wielkim: „Ey kawalerowie
 Moi, wstańcie co prędzey y officerowie!
 Wszakżeście na tym placu zdrowie swe łożyli
 Za dostoięństwo nasze, ażebyśmy żyli.
 Teraz się nam gwałt dzieie, nie chcą nas do nieba
 Puścić po śmierci naszej, kędy nam potrzeba
 Za dobre sprawy nasze pospołu y z wami,
 Bośmy Polskę zniszczyli swemi falciami,
 Do Franciey wywieźli skarby, srebro, złoto,
 Ale dla was pošlemy podskarbiego po to;
 Jeśli przy nas drugi raz odważnie staniecie,
 Wszystko to y co więcey od nas osiągniecie.
 Congratulamini mihi et congaudete mecum,
 Quia hodie vobiscum lucidas sedes accipiam“.
 Czego officierowie z pilnością słuchaiąc
 Et crimen maiestatis laesae uważaiąc,
 Doboszom prędko w bębny uderzyć kazali
 A sami się zarazem do rynsztunków brali.

¹⁾ Осол. рукоп. 1338, к. 29—31.

Jedni z półgłową tyło, bez ręki, bez nogi,
Atoli po francusku stał się żołnierz srogi.
Drudzy iako kapusta posiekani w sztuki
Przybrali się w fawory a konie w munsztuki,
Na głowy swe laurowe wieńce powkładali,
Żeby się zwycięzcami niebu pokazali.
Królową panią swoją otoczyli w koło,
Prowadzą z tryumphami do nieba wesoło,
W kotły ogromne biłą, w trąby głośnie graią,
Owo o przyjeździe swym zdaleka znać daią.
Usłyszy ten zgiełk w niebie straż, co u bram strzegła,
Wnet z tymi nowinami do Pana przybiegła.
Rzecz: „Królu niebieski, powiemyc rzecz nową,
Gadaliśmy u bramy dziś z polską królową,
Która się bydź mieniła boday nie dla tego,
Ażby siedzieć mogła u stołu Twoiego.
Jednak królewskiej szaty nie miała na sobie, —
Trudno z Tobą na gody wnieść takiej osobie.
Dopiero się przybrała, po królewsku iedzie
Z kawalkatą bogatą, woyska z sobą wiedzie“.
Słyszac Pan uśmiechał się na tę relatią,
Takową straży swoiey dał deklaracią:
„Powiedzcie od nas gościom, że onych nie znamy,
Tyło ich wszystkie sprawy opisane mamy
W reistrze, który nam tu z Polski przyniesiono,
Z czyiey przyczyny nasze świątnice gwałcono,
Jako siła krzywd ludziom ubogim czyniono,
Jako wiele excessów srogich popelniono.
Krew niewinnie rozlana od nas pomsty żada,
Sprawiedliwość ostremi oczyma pogląda
Pokazuiac nam palcem wszystko co się stało,
Kędy serce królowey francuskim zostało,
A nic tam po nim było. Z sercem do nas trzeba
Každemu, ktokolwiek chce prędko wnieść do nieba.
Zaczym wiczerzy u nas tacy nie skosztuią,
Niechay nazad zkad przyšli, a prędko wędruią.
Umieli światem, Rzeczapospolitą rządzic,
Za co nie godni teraz, iedno w piekło wtracić.
Ale niech łaskę naszą, miłosierdzie znaia,
Niechay im na waletę angeli zagraia.
A wy sobą bynamniey, przestrzegam, nie trwożcie,
I owszem, bramę gościom szeroko otworcie,
Żeby przecie z daleka do nieba zayrzeli,
Wiczerzaiacych z nami u stołu widzieli“.

Z wielką pompą Francuzi iuz u bramy stoiac,
Czekali, a do góry wasy sobie stroiac,
Wołaią: „Monsieur, Monsieur, aperature nobis!
Ecce reginam vestram adducimus vobis,

Quae caenam Dominicam vult gustare vestram
 Et regali solio sedere ad dextram".
 Ale skoro od straży respons odnosili,
 Pręciuchno na dół głowy z wasy powiesili.
 Angeli zatym wyszli, cieszący ich grali
 I od nieba na mil sto precz odprowadzali.
 Ten cud w zamku warszawskim straż nocna widziała
 Wielki czwartek, co króla Pana pilnowała.

Королева Марія Люїза вмерла 16 мая 1667 р., несповна в рік після кровавої битви під Монтвами (13 липця 1666 р.), де сторонники збунтованого кн. Любомірского побили сторонників королівських. Сей погром змусив Яна Казимира підписати з Москвою звітний Андрусівський договір 30 січня 1667 р. Рік по смерті королеви Ян Казимір зрік ся королівської корони (16 вересня 1668 р.). Вірша написана, як видно, швидко по смерті королеви.

N. 14. Projekt po abdykaciy koronie króla Jana Kazimierza.¹⁾

D. O. M.

Lector, lege, non luge.
 Hoc apostrophe, non catastrophe
 Mirare, non moerere,
 Serenissimi Joannis Casimiri Regis Poloniae,
 Magni Ducis Lithuaniae, Russiae, etc.
 Successum, non decessum.
 Qui
 Ex serenissima invictissimaque Gustaviana familia ortus,
 Serenissimae invictissimaeque Jagellonianaе familiae occasum tulit,
 Et multa pertulit:
 In Gallia carcerem,
 Inter Jesuitas languorem,
 In cardinalatu odium.
 Dein Rex Poloniae creatus,
 Quem amor erga suos principes populi poloni,
 Patris fratrisque merita coronarunt,
 Fratris uxorem duxit
 Et bella cruenta
 Cum cosacis ante inchoata
 Quoties conficit, toties excitat,
 Moschum quoties infestat, toties irritat.
 Vnde Russiae non postremas provincias
 Si non amisit, certe non possidet.
 A Carolo Gustavo rege Suecorum expulsus
 Mox a civibus Polonis generosa nobilissimaque pectora gerentibus
 Iterum gloriose introductus

¹⁾ Осол. рукоп. 66, к. 68, варіант рукоп. 245.

Expulsis ab iisdem Suecorum copiis
 Hungarorunque¹⁾ profligatis cohortibus,
 Cosacis domitis, Moscho depresso in patriam intravit.
 Dum
 Robur regnorum, nimirum argenteam in aëream
 Transmutat monetam,
 In confoederatum exercitum e sanguine polono ortum
 Tartaros advocat,
 Civem bene meritum²⁾ sibi et patriae
 Lubomirscium injusto iudicio e patria expellit.
 In generosos cives³⁾ libertatem vindicantes
 Civile excitando bellum armis consurgit
 Et ipse debellatur.
 Scythis Russiam depopulare permisit,
 Galliae faciendo.
 Et cum quae arte et Marte impotens
 Impressa perficere nequit,
 Regno abdicat
 Die 16 Septembris anno 1668, Varsaviae.
 Recede, lector, pacem praecare.
 Civiliter mortuus.

N. 15. Злі віщування в часі Хмельнищини.⁴⁾

Azaście przed tym nie mieli przestrogi,
 Że wisiał Pański bicz nad wami srogi?
 Już Matkiew Bożey obraży się pocą
 Krwawie y krwawe lzy z oczu swych toczą.
 Miecz na powietrzu błyska się ognisty,⁵⁾
 Pała na niebie kometa siarczysty.⁶⁾
 W koronacyą pokoy Kurza Noga
 Gore, w północy budzi króla trwoga.
 Słońca, miesiąca niezwykle zaćmienia,
 Znaki na słońcu wiodą do zdumienia.
 A cosz za znaki? Kto, co znaczą, zgadnie?
 Kto na ich wykład prawdziwy napadnie?
 Duch Twóy, o Boże, który gdzie chce wieie,
 Może oznaymić dziwnych twych spraw dzieie.
 Słońce przed zaściem ma krzyż wyrażony
 Na nosie, miecz po pół serca wtopiony

1) Вар. Vagatorumque

2) Вар. meritissimum

3) Вар. exteris fines

4) Із поеми „Satyr Podgórski“, Осол. рукоп. 680.

5) На марґ. дод. 1650.

6) На марґ. додано: 1652, 19 decem.

Po lewey stronie, z ręki wypuszczone
 Po prawey iablko w czworo rozdzielone.
 Te znaki gdy się nad słońce wybiły,
 Wnet się w straszliwą miotłę odmieniły.
 Jak słońce światu to państwo świecielo,
 Ku zachodowi iuż się też skłonielo.
 Krzyż, który bywał szczytem tey korony,
 Zniżył się na nos od was znieważony.
 Przerazi serce mieczem z waszą szkoda,
 O nędzni, wnętrzną trapiąc was niezgodą.
 To iablko, z ręki Boskiey wypuszczone,
 Na czworo będzie nędznie rozdzielone,
 Zaczym z tych kraiów brzydkich zbrodni śmiecie
 Sprawiedliwości Bóg miotłą wymiecie.

**N. 16. Na pogrom Ichmościov panow hetmanów pod Korsuniem
 r. 1648.¹⁾**

Teraz, kiedybyś starożytney oney
 Wieczney sromocie y nienagrodzoney
 Mógł był zaśpiewać strapioney koronie,
 Wstawszy z pod ziemie polskiey Amphionie,
 Kiedy iey oraz wszystkie kwiat przebrany
 Z obiema zginął wielkimi hetmany,
 Oraz y ziemie ukraiinne z polem
 Żarliwym wszędy kurzą się popiołem!
 Snadźby snadnieysza od nieprzyziaciela
 Ponieść szwanek taki, ale nie od Chmiela,
 Śmieci wzgardzoney. Co naywięcey boli,
 To, że iusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.
 Komu tak lekki postępek przyczytać?
 Nie trzeba się tu Apolina pytać,
 Na niebo próżno y nieszczęście złożyć:
 Nie u stołu się było na nich srożyć,
 Nie od starostów ukrzywdzonych szukać,
 Nie po Zadnieprzu y Łuhach²⁾ ich szukać,
 Skąd ięzyk tak zły! A co, o moy Boże,
 Nagrodzić kiedy szkodę tę nam może!
 Jusz że kiedy ten przedmur iest zniesiony,
 Co straszyć może od biedney korony
 Swawolę wszystką a grasującego
 Pohańca, coraz odwracającego!
 Jeszcze gdy skorzy w takie krwawe znoie
 Jakoby razem tak ciężkim oboie:

¹⁾ Осол. рукоп. 493, к. 199—200. Поп. Michałowski, Księga pamiętnicza, стор. 473—476.

²⁾ В рукоп. Łukach.

W których pokojach y szczęście plużyło,
Jusz to o ziemię wszystko uderzyło.
Zeszły z pol wszystkie co nad Bugiem pługi,
Nie obeyrzał się aż za Wisłą drugi.
Matki nieszczęśne — te się nie ukryły,
Tuląc przy piersiach dziatki swe zawyły.
Lada cień straszy, lada co się ruszy,
Nawet list z drzewa, gdy go wiatr ukruszy.
Panowie w zamkach się pozawierali
I ci, co nam tu te goście ziednali;
Drudzy w Chmieliku słyszac o poganiech
Gdzieś się tam na nich armuią w Glinianiech.
Przebóg, nisz się ta większa sieć uprzedzie,
To po harapie y po wszystkim będzie!
Ono iusz w Krymie oddawna hetmani,
Woiskowi wszyscy iako parowani,
Bydło nikczemne, a czego wstyd więcej:
Pięć set ich żenie naszych pięć tysięcy.
Szczęśliwi, którzy tam zaraz polegli,
Że się niezbytey hańby tey ustrzegli,
Anisz wróciwszy pieszo się do domu
Swey niewinności sprawuią się komu.
Czyli w tym iakie przedwieczne wyroki,
Czy grzech nasz sprawił y zbytek głęboki,
Kiedy buiając myślą nieba bliską
Ledwie iusz patrzym na tę ziemię niską!
Doma nie możem o swey mocy chodzić,
Przeciesz w karocy chcemy bitwę zwodzić.
Wszystkośmy złoto na nici pobrali,
Wszystkie zwierzęta z skór poodzierali.
Aż y w obozie, wszystkiey nędzy szkole,
Nie inszych wetów uyrzy kto na stole,
Tylko od cukrów y faryny złotey,
A cynamonem iusz śmierzdzą namioty.
Czym żołnierzowi, gdy żoldu nie stało,
Chlebem wetuią, a przeciesz mu mało.
Przy piwie, ludzkim krwawie pełni potem,
Jakosz mu się to ma nagrodzić złotem?
Nie w tych roskoszach ani w stroynym cieie
Polacy starzy dokazali wiele.
Król prócz za kopę win nie miał do stołu,
I to z podskarbm kiedy iadł pospołu.
Więc iako poszły na chude osoby
Teraz te pompy nasze y ozdoby!
Zdarto blawaty, a na žal im ciężki
Piłśniowe proste dano im siermiężski.
A tak cokolwiek y inne przyczyny
Daliśmy sami do takiej ruiny,

Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
 Na pośmiewisko dał przed światem wszystkim.
 Hey, w tak szerokiej y piękney koronie
 Wzdy się dziś który obierz Scypionie!
 Zdarz że to młodzi, co na imię twoie
 Przysiąże zaraz y poydzie na boie.
 Z tym co on gronem gdy podobna fala
 Przypadła na Rzym, spadł na Annibala
 I kiedy wszystkich iusz strach opanował,
 On odbieżany oyczynny ratował.
 Zrad swych uszedłszy iako Pollus drugi
 On, Wiszniewiecki przez okrąg tak długi
 Z Zadnieprza idzie y rozwiia znaki, —
 Nie długo radzi, gdy w potrzebie takiej.
 Do niegosz, komu nie ciężą rękawy,
 Jako dziś wodza Polski wszystkiej sławy!
 On, zdarzy niebo, chłopstwo to ukróci
 I pierwsze imię oyczyznie swej wróci. Amen.

N. 17. Na uciekających z pod Pilawiec.¹⁾

Wesolo graycie, kozackie fuiary,
 Rozpłoszyłyście bo polskie boiary
 Nie wstępniem boiem, nie żadną dzielnością,
 Dziesiątkiem kotow y ich ogromnością.
 Ktorem Chmielnicki przyprawił pęcherze,
 Aby wystraszył z obozu żołnierze.
 Kopę zaiąców Krzywonos do tego,
 I szturm przypuścił z taboru swojego.
 Tak wielka sieła na nasze hetmany —
 Koci, zaiące biorą wszystkie pany,
 Tak commissarze, iako pułkownicy
 I nayprzedniejsze usarskie setniki.
 Pierwszy Dominik, przy którym buława
 Koronna była, a z niego zła sprawa
 Wprzod się poczęła, bo z commissarzami
 Naypierwey uciekł podszyty techorzami.
 Ostrorog drugi, a trzeci chorąży
 Prędko umyka, tusz za nimi dąży.
 Nikt się nie oparł, bo radni panowie
 Mądrze uciekli, nocni pułaczowie.
 Pierwszy commissarz brzeski wojewoda,²⁾
 Statury dosyć y ogromna broda;
 Geniusz iego rejestra rachować,
 Szlachtę odrwiwać a wioski kupować.

¹⁾ Осол. рукоп. 231, к. 217—219.

²⁾ На боці дописано: Szczawiński.

I Wiśniewiecki cne xiążę Jeremi,
 Drugi commissarz poszedł za druhemi,
 Oparł się iednak sam ieden we Lwowie,
 Wielką sromotę rozbieraiąc w głowie.
 Podolski, kiiowski woiewodowie —
 I tym się zmieszal dobry rozum w głowie.
 Nie wspomnę pana tu sędomirskiego,
 Ten się bił mężnie z ludem Chmielnickiego,
 Nie miał posilku y pogubił swoje,
 Sam ledwie uszedł y to aż zdiał zbroję.
 Rożański, warszawski y czerski starostowie
 Scieraiąc się z Chmielnickim byli przy tym lowie.
 Karchowski Wielgopolak y ten sobie mężnie
 Poczynał z kozakami, skoczywszy odważnie;
 Tam zginał nacieraiąc na białą piechotę,
 Biiąc, siekąc kozaków y krymską hołotę.
 Witowski y Tarnowski, zacni Łęczycanie
 Scinali tesz kozaki w ich kozackiej branie.
 Nacieral y Jurkowski iako dobry żołnierz,
 Trzepał dobrze paluszkim w Krzywonos kołnierz.
 Pomogli Sieradzanie tak dobrej roboty
 Nad nieszczęsny ordinans z swej własney ochoty.
 A starosta krakowski wtenczas się gotował
 Perorować w Warszawie y mowę formował,
 Mądrą mowę z Seneki, także z Pliniusza,
 Bo czytał Kallimacha y [też] Justinusa,
 Chcąc pięknie w Proszkowicach prawie przed kurwami
 I mądrą oratią mieć z syllogizmami.
 Bo to pan bardzo mądry, pełen polityki,
 Vmie swoje factie y różny praktyki
 I prywatę tesz swoję w niezley ma pamięci
 Sub specie publica, aby swoich rzeczy
 Vdał głansownie zwykłą swoią rhetoryką,
 W niwecz obraca stany, kieruie publiką.
 Był tesz tam commissarzem y rodzony iego
 Pan starosta sandlecki,¹⁾ nowożen do tego,
 Gach raczey a nie żołnierz, zażywa bielidła,
 Kamphor, piżma, perfumów, także rumienidła.
 Lepiey było, nieboże, zostawać w Łęczycy
 Głaszcząc swoią dameczkę po czarney spodnicy!
 Rogoziński, Koniński także starostowie
 Byli commissarzami, pyszni rarszkwowie.
 W łańcuchy y maneł konie postroili,
 Czego tam do kozaków sromotnie pozbyli.
 Postroili się pięknie w tygrysy, lamparty,
 Wszytko to cni kozaey obrócili w żarty.

1) На марі. дописано: Konstanty Lubomirski.

Wieluński y sokalski także starostowie
 Byli commissarzami obay Dinoffowie.
 Melancholik wieluński, verus Israelita,
 Intryceator sokalski, chytry Liwonita.
 Inszych zaś commissarów — było ich tak wiele,
 Że około trzydziestu, mogą mówić śmieie —
 Zgromadzili swe woysko iako pod Jampolem,
 Prędko chcąc bydź pod samym Constantynopolem.
 Pod Pilawce stanęli wszyscy obozami,
 Bez szancow y okopow, ani tesz wałami
 Nie się nie taborzywszy, y owszem, na czele
 Sto y kilka dział mając, przy których tak wiele
 Animuszu, z którym się rozprościerali,
 Nie iak w obozie, lecz iak w giełdzie poczynali:
 Hałas, krzyki, zaloty, zbytnie piiatyki,
 Invidie, rancory y różne praktyki.
 Do rady nie puszczali starego żołnierza,
 Któryby nie wyłożył z soboli kołnierza.
 Przyszło potym do tego, że directorowie
 Wszyscy pouciekali, iak nozni puhaćowie;
 Armaty y namiotow, rynsztunku różnego,
 Wozów, karoc, rydwanów, zgoła od wszytkiego
 Sprośnie pouciekali. Rusin z Tatarzynem
 Dzielą się na maydanie z zdraycą Wołoszynem.
 Nie szabla to kozacka, ale grzechy nasze
 Tak ciebie rozpłoszyły, o mizerny Lasze!
 Obacz się, szlachto polska, patrz na wszytkie pany,
 Jako uciec chcą z Polski a zostać z Gdańszczany.

N. 18. Пилявецька втека.

Из поемн „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześć-
 setnego pięćdziesiątego wtórego“.¹⁾

Woynę gloszą rytmy moje,
 W które szable ani zbroie
 Ledwie co potrzeba było.
 Wszytko się tam odprawilo
 Bez strzelby, bez arkabuzów
 Bez wzajemnych nawet guzów.

Aleć powiem, gdy zaczynam,
 Tego wprzód nie przepominam,
 Jak się długo wybierali,
 Nim stroiów podostawali,
 Nim szyszaki zgotowano,
 Które z srebra znać kowano.

Zgoła to wszytko staranie
 Przez tak długie wybieranie
 Było, aby szumno; stroynie
 Popisać się na tey woynie.
 Było pono takich wiele,
 Że mniemali, że wesele
 Albo więc wiadz do Krakowa
 Będą odprawować. Owa
 Nie tak gach na gody swoje
 Sposobi się w różne stroie,
 Jako ci mili rycerze
 Krawce, afciarze, szmuklerze
 I złotniki zatrudnieli.

¹⁾ Осол. рукоп. 648.

A gdy się tak wystroili,
To sobie wzajem mówili:
„Jak się tylko pokażemy,

Tu ściąganie iście leniwe opiszę pełne wszelakiej sweywoli et licentiae, kiedy wolno było to tam to sam krażyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem pod czas znalezionym) rabować. Potym opiszę, iako skupiwszy się pod Gliniany szli obozem — ty Boże wiesz, iako z porządkiem — i z hukiem, całe nocy, gdy dla złych y niezgotowanych przepraw wozy, których było więcej niż dwadzieścia dwie ście, nie mogły wcześniej przechodzić, tak dalece, że by ich mógł wszędzie bić, wszędzie znosić. Opiszę y rady commissarzów, których było więcej niż dwadzieścia, a ledwie który z nich woynę służył. Pułkownikami się poczynili galeati lepores, którzy nieprzyjaciela nie widzieli. Służyło im owo, co owo ktoś napisał: In veste aliquid mutant et in sermone et acie milites. Owo znać było w nich longae pacis mala. Duma wielka, serce małe, słów siła, wątku skąpo. Contentio et aemulatio, to by się kształtnie opisać mogło, non sine aliquo morsu, bo dalibóg trzeba tego. Niech przynajmniej żart prawdę powie y wyrzuci na oczy imbelliam, w której w sobie wzajemnie connivemus y ledwie szeptać o tym śmiemy. Aleć ja czytam, iako za przeprawą nasi pierzechnęli y iako nazajutrz uciekli.

Zawołano: „Tatarowie!“
Asz moi w nogi panowie
I kopie porzuciwszy
I ledwie szabel dobywszy
Wszyscy prawie tył podali,
Zgoła brzydko uciekali.
Osiński z te strone błota
Woła: „Takasz to ochota?
Wróc się, bogday cię zabito!
Bo cię pewnie potka y to!“
„Gib fajer!“ w tym knechtom rzecze.
„Niech ten ginie, kto uciecze!“
Lec tym strachem nic nie sprawi.
Nie jeden się przez staw pławi,
Ci przez groblą spieszo myją,
Drudzy wodę błotną piją,
A ten zasię lepiej płynie, —
Rzadko który z szablą ginie.

Na to gdy wojsko patrzyło,
Prawie na poły zadzwiało.
Tchórz obleciał naprzód panów,
Commissarzów y hetmanów.
Już y znaki te zwiniono,
Które za nami noszono;
Już coś cicho postępują,
Wzajemnie się upatrują:
Jednąś myślą, ale tają,

To kozaków ustraszemy“.
Ba, podobno przychęcicie
I na dostatki zwabicie.

Pilne oko na się mają.
W nocy ieszcze wieść płonnego
Strachu przyszła z Połonnego,
Że są pewni Tatarowie,
Których liczbę ieden powie
Kiedy namniej sto tysięcy,
A drugi lże ieszcze więcej.
Trwoga rośnie, w tym hetmani,
Widząc, że ich każdy gani,
„Zwołać — rzeką — nie zawadzi
Commissarzów, niechay radzi
Kto lepiej nad nas rozumie,
Albo raczy tylko umie
Discuować! Obaczemy
Wnet, co w tym razie umiemy“.
Którą radę gdy zaczęli.
Wszyscy ołóz naganieli
I w tym zgodne zdanie dali,
By żołnierze uciekali.
Bo, lub słowem pokrywali
I „odwodem“ nazywali,
Jednak właśnie w samey rzeczy
Wszech była myśl o ucieczy.
Mówią: „Pod Constantynowem
Obozem staniemy nowem,
I tam dopiero uznamy,
Co wzdly daley czynić mamy“.

Lec iak się z mieysca ruszyli,
 Zaraz się mieszać poczeli.
 A tak uznawszy to iawnie,
 Że uchodzić trudno sprawnie,
 Konie iuczyć poczynali,
 A szepeąc na się patrzali.
 Teschno paniąt narzekaią,
 Mysł iuż wszyscy w drodze maią:
 Radby drugi mknął nieznacnie,
 Tylko czeka, że kto zacznie.
 Aleć długo się widziało
 Czekać wszytkich, gdyż zmierzchało.
 Moy w drodze! Tu mi rzeką:
 „Mianuy, dziecie, bo ucieką
 Prędzey, potym tę sromotę
 Nie wezmą za złą robotę“.
 Lubo bym chciał, trudno wiedzieć,
 A wiedząc trudno powiedzieć.
 Prawdę królowi mówimy,
 Sobie tylko przebaczymy.
 Więc każdy plotł y powiadał,
 Jeden: „Gdy zmrok twardy padał,
 Jam dopiero“. Drugi zaśię
 Mówi: „A ia w owym czasie,
 Gdy iusz wodzowie pierzchnęli
 I wszyscy się rozwinęli“.
 Trzeci prawi: „Jusz świtało“,
 Czwarty: „Jusz się rozedniało“.

*

Petrzykowski, cny Mazurze,
 Przy twej sławney cynozurze
 Albo raczey gwiazdzie ciemney
 Zrodzony, ty potaiemney
 Rzeczy nie chcey cierpieć daley,
 Pozwyj tych, co uciekali!
 Mileczysz? Znać, że cię to boli,
 Tylko panom twoim gwoli.

Wracaiąc się do zaczęty
 Powieści, kiedy z panięty
 Pierzchnęło ludzi nie mało,
 Drugim się czekać nie chciào.
 Twardym mrokiem się skupili,
 Trzey wodzowie gdzie tesz byli,
 Pułkownicy, commissarze,
 Więc co przednieysi usarze,
 Ba, y panowie, co chcieli
 Dowodzić, wtenczas zekpieli.
 Z tąđ stanęła prędko rada,

A zaprawdę, że nielada.
 Mówi ieden, że „Zginiemy,
 Gdzie woyska nie uwiedziemy.
 A tak y dnia nie czekaymy,
 Komunikkiem uciekaymy!“
 Milczą drudzzy, a milczenie
 Jest im zgodne zezwolenie.
 Nic nie dbaią na sromotę,
 Tylko ieden, że „Piechotę —
 Powiedział — pewnie zgubiemy
 I armatę utraciemy“.
 Ale drugi, co votować
 Lepiej umiał, niż woiować,
 Odpowiedział: „Mnieysza strata
 Oyczyźnie wszytka armata
 I zguba woyska pieszego,
 Niż krwie stanu szlacheckiego“.
 To tak Radzieiowski radził,
 O co się zaś potym wadził,
 I brodę targał iednemu,
 A zaś powiedział drugiemu,
 Że to iest adulterina
 Powieść. Lec przecie przyczyna
 Nie ztąd, bo nie trzeba było
 Zgadzać się na tak złe dzieło.
 I długi głos tylo mocy
 Nie miał mieć, bo woysko w nocy
 Z iego rady uciekało,
 Znać, że się tak wszytkim zdało.
 A także nasz pan Baybuza
 Lękaiąc się y sam guza
 Prowadzić ich obiecuie
 I przed wszytkimi przodkuie.
 Wszytkim hałas daie puchu
 Właśnie tak, iako gdy: hu-hu!
 Zwykle na wilki wołaią,
 Gdy przede psy uciekaią.
 Za nowym regimentarze
 Wodzem, z nimi commissarze
 Jada spieszno y panowie,
 Waleczni bohaterowie.
 Jedzie rycerstwo co żywo,
 Niemcy, dragani — nie dziwo,
 Gonia wodzów, pułkowników,
 Rothmistrzów y poruczników.
 Vchodząc siłę szepłali
 Do siebie, bowiem mniemali,
 Że za nami Tatarowie.
 Jak się kto glosem ozowie,

Trwoga, boiażń y strach srogi
Przyprawia skrzydła do nogi.
Kto by krzyknął: hała, hała!
Dusza by go odbieżała.

Nie cięży brzuch ani sadło,
Choć się cały dzień nie iadło,
Ani spało przez dwie nocy,
Dosyć jest sił, dosyć mocy.
I ten zasie panicz chudy,
Żenie, tak osędniał udy,
Pędzi skoczno albo leci.
A za niemi kłosać trzeci
Mówi: „Ręka nas dotknęła
Pańska y rozum odieła“ —
Jak to więc zawsze mówimy,
Kiedy co sami pokpiemy.
Więc za nimi tymże torem
Oraz z induperatorem
Icarus za factorem
Leci w kompaniey z onym,
Jako wiecie wszyscy, panem,
Co się gniewał, że hetmanem
Nie był. „Jam — przy — nie uciekał“.
Ey, nie, tylkoś nie umykał
Spieszno! Ba, zgoła żadnego
Nie było tak odważnego.
Więc na zły rząd narzekali
Cisz, co wspólnie uciekali.
Stanać było samym, ani
Vchodzić, chociaz hetmani
Vciekali, lecz chamować
Woysko y regimentować!
Aleć woleli do Lwowa
Raczey niż do Constantinowa.
A tam prędko poiachawszy
I do koła się zwoławszy

Poczęli różnie wołować,
Jako oyczynę ratować.
„Bo wszyscy (mówią) zginiemy,
Jeśli się nie zaciągniemy.
Ale trudno bez pieniędzy,
Kiedy żołnierz w takiey nędzy,
Zaczym trzeba gotowego
Żołdu dla woyska nowego“.
To gdy rzekli — o mój Panie!
W jakim tam strachu Ormianie,
Xięża, mieszczenie z kupcami!
„Co się będzie działo z nami?“
Grabianka lub przestrzeżony
Przecie został pograbiony.
Szturm do sklepów uradzili
I tę odwagę zlecili
Łomzie cnemu. Więc potężnie
Uderzył y dobył mężnie
Kilka zamków y zdobyczy
Dostał, którą zaraz liczy
Między pany. Narzekali
Ci, którym wszystko pobrali,
Lec ich pewnie upewniali,
Że wkrótce odebrać mają.
Tak tedy na zaciąg quidem
Wzięli ad publicam fidem,
Lec się in rem obróciło
Privatam, bowiem nie było
O czym iechać do Warszawy,
Gdzie pilne wabiły sprawy.
A co sobie gwałtem wzięli,
Myśmy wszystko popłacili.
Instygator mowi: „A tus
(Mazurowi), peculatus!“
A ciebie wieża w Lublinie,
Vpewniam, wkrótce nie minie.

A. To masz moje fragmentum woyny Pilawieckiey.
Powiedz że, czyli każesz dokończyć?

B. Nie tylko
Radzę, ale y proszę, mój kochany bracie:
Dokończ, a dokończywszy podaj między ludzi.
Niech się przynaymniey wstydzą, co nam wstyd y hańbę
W oczach wszytkiego świata bezecznie sprawili,
A podobno tymczasem wiecznie Ruś zgubili.
Bo ztąd początek złego, ztąd upadły siły
Wszystkie oraz, które w nas do ratunku były

Oczyzny. Smiele rzekę, że skrzydła rozpięte
Orła polskiego iednym nieszczęściem obcięte.
Zład nieprzyjaciel serce wziął, myśmy stracili,
A Tatarów na włosy tym samym zwabili.

**N. 19. Żaloszny lament na rozproszone woyska pod Piławcami
1648 die 12 7-bris.¹⁾**

We łzach oyczyzny umocniwszy pioro
Słucham, co powiesz helikońska córo.
Czyli ciężkiemu składając żalowi
Dasz co napisać późnemu wiekowi.
Sarmacki orzeł przedtym niezwalczony
Oczyzste swoje gdziesz w dalekie strony
Gniazdo wyściela, a prožen nadzieie
Z orleży w cudze wynosi się knieie.
Brzytką ucieczką co żywo uchodzi;
Pieni się Wisła od promow y łodzi;
Leda wiatr wionie na serca lęklive,
Obumieraią z strachu ledwo żywe.
Polskie rycerstwo pomioławszy broni
W rozsypkę idzie, choć go nikt nie goni,
Rzucą po drogach drzewca nieskruszone,
Rzucą y piki orężem nietknione.
Wstydzi się Wulkan daremny roboty:
Prożno w ognistey Etnie psował młoty
Z twardych bułatow na Piławskie boie
Odkowywaiąc szyszaki y zbroie.
Wstydzi się sława, chočiaiay polskie dzieła
Przedtym wszytkiemu światu ogłosiła;
Wciekaiącym drogę zastępuie,
A tym żaloszna słowem ich strofuie:
„To li wam waszy cnotliwi przodkowie
Męstwo podali, o zli potomkowie?
Tę li wam sławę oni zostawili,
Którąście teraz tak marnie stracili?
Przez nich nabyty mężnym boiem chwały
Blade tureckie lony się lękały,
A rycerz nagi, świadom polskiey broni
Dodawał ostrog (sic!) pierzchliwey koniowi.
Oni swym męstwem szerokie granice
Polskie rozwiedły odtąd, gdzie krynice
Swe bystre toczą Dunaiove wody
Aż po Bałtyckie nieprzebyte brody.
Wy zas od cnoty ich się wyrodzili,
Wiele prowincyi wkrótce utracili.

¹⁾ Осол. рукоп. 221, стор 99—101.

Lecz y ostatka nie myślicie bronić,
 Raczey pytaiąc, gdzie by się uchronić.
 Dokąd że się wždy boiażliwi macie?
 Czyli gdzie indziej oyczyzny szukacie?
 Tey ieśli bronić, o nędzni, nie chcecie,
 Inszey pod słońcem pewnie nie znajdziecie.
 Sąsiedzi w kolo, przyiaciol nie wiele,
 Zewsząd się zdrada y nienawiść sciele,
 Czekaia tylko koždy swey pogody,
 Zewsząd, gdzie poyrzysz, niechętnie narody.
 Ztąd rozbratany Niemiec w oczy zmierza,
 Z owąd niewierny nie strzyma przymierza
 Moskwin, Tatry nieprzebyte z boku,
 A z tyłu w krwawym Mars brodzi potoku.
 Ey czy nie lepi tey oyczyzny bronić
 I onę swemi piersiami zasłonić,
 Nizli pod iarzmem, pozbywszy wolności,
 Wiecznie narzekać na swe niedbałości?
 Czyli nie lepi, poki na swobodzie,
 Obronną ręką, Sarmacki narodzie,
 Zawziąwszy serca znowu na koń siadać,
 A ostrą bronią w mężnym boiu władać?
 Nawracay prętkie, polski mężu, nogi,
 A tak sromotney odrzekay się drogi!
 Kto wie, że znowu przez odważne sprawy
 Swey utraconey powetuiesz sławy.
 Nie strzyma tego gruby Rusnak męstwa
 I pierwszego cię nabawi zwycięstwa.
 Chciey tylko z nieba żadaiać pomocy
 Nieprzyiacielskiej zastawić się mocy!¹⁴

N. 20. Pieśń żałośna

po rozproszeniu woyska pod Piławcami bendącego
 in anno 1648, die 12 septembris.¹⁾

Nieszczęsne czasy ku nam następuia,
 Gniew Pański za grzech iawnie pokazuia:
 W koronie Polski straszliwa nowina —
 Czyiaż to wina?

Twoia, grzeszniku acz bezbożny, twoia!
 Niema y dobry dla ciebie pokoia.
 Kościoły Pańskie są opustoszone,
 Ziemią wzruszone.

¹⁾ Осол. рук. 221, стор. 49—51.

W trwodze kapłani y ludzie pobożni,
Szyrzą się codzien poganie bezbożni,
Rozlewów mamy krwie na wszystkie strony,
Niemasz obrony.

Cnych kawalerów potęga ustaie,
W niewolą wieczną każdy się poddaie ;
Brzytki bisurman z tego triumfuie,
Pęta gotuie.

Krzyczą panienki, płaczą synaczkowie :
Przy piersiach matek postradały zdrowie,
Łzami y ze krwią zatopiły progi, —
Ach żalu srogi!

Pędzą do ordy stany rozmaite
I też korzyści wielkie y obfite ;
Niekłóre w biegu tyrańskim ustały
I żyć przestały.

Czegosz się daley za grzechem spodziewać ?
Drogość nastanie, od głodu umierać ;
To woyna często za sobą przynosi,
Powietrze głosi.

Dokąd uciecze Polska utrapiona,
Znacznie od Boga za grzech nawiedzona ?
Wołay do Panny przeczystey pomocy
We dnie y w nocy!

Zorzo niebieska, przeczysta Panienko,
Zdrowia ludzkiego zaranna iutrzenko,
Racz gniew chamować Synaczka twoiego
Zagniewanego!

Doday ratunku polskiemu królowi!
Serce, potęgę day Kazimierzowi,
Aby poganie we wstydzie zostali,
Nas zaniechali.

Day senatorom pomoc, zdrową radę,
Nieprzyacielską potłum chciwą zdradę!
Do ciebie, Panno, nabożnie wołamy,
Ciebie wzywamy.

Zemści się krzywdy kościoła Bożego,
Nieprzyaciela pogrom zuchwałego,
Niech chwala Syna twego wiecznie słyńie,
Niech nie zaginie.

N. 21. Sedes triumphalis.

*Na przyjazd Jaśnie Oświeconego Xięcia Imci Dominika Zasławskiego,
hetmana korony.¹⁾*

Witay, zacny rycerzu, mężny boiowniku,
Straszny hetmanie, xiążę Dominiku!
Witay, znaczny zwycięzco y triumfatorze
Sławy pelen! Dzieła któż takie sławić może?
Niepodobna zamilczeć, by też w czem pomylić;
Ja stosując dzieła twe muszę się tu silić.

Po mężnym Potockim w niewolę zabranym
Pytała się Korona, kogo by hetmanem
Tymczasem obrać. Walecznego xiącia, ruskiego
Woiewody, nie było, szukano inszego.
Ciebie, prześwieitne xiążę, za zdaniem, któremu
Daleś sto, i drugiemu tysięcy, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi, wrzkomo z tych respektów,
Abyś woyska przyczynił i inszych dostatków.
A tego, iżes tchórzem, nie konsyderowano.
Żal się Boże, żeć tego kiedyś pozwolono!
Pokazałeś był wprawdzie animusz hetmański
W onym liście pisanym — znać, że był nie Pański;
Praktycy to pisali, oni hetmanili,
Ci tesz i twoią sławę w niwecz obrócili.

Lepiej było we Lwowie podużki pilnować,
A tak wielkiego dzieła się nie podeymować.
Zapłaciłeś tak drogo nie pieniężną sławę,
Ale zgubiłeś oraz wiecznie i buławę.
Nie dziw, boś Ormianki w obozie piastował
I ich bardziej niżeli buławę szanował.
W iedney była buława i twa żona cenie;
Wakowało oboie, a insze na łonie
Twym siadały dziewczęta, a woysko bez pana:
Ach, takiego kpa nigdy nie miało hetmana!
A byłoż to na świecie kiedy u Polaków,
Aby mieli uciekać? Ani to u żaków!
Ty nappierwszy w kronikach wstydem Polski będziesz;
Iżes uciekł bez wstydu, iuż tego nie zbędziesz.
Poki domu na świecie twego odrobina,
Ta trwać będzie ucieczki sarmackiey nowina.

¹⁾ Музей Чаргортійських у Кракові, рукоп. 143 (Teki Naruszewicza)
стор. 115.

A żeś stracił Polakom niezdobytą sławę
 Uciekając, bez wstydu rzuciwszy buławę,
 Za nagrodę godzieneś pala kończatego,
 Pod plugawym złoczyńców tronem wkopanego.
 Niechay kto chce piastuie kiepską twoją sprawę,
 Ja to mówię, żeś ty kiej, boś zgubił buławę.
 Siedz drugi raz w kacie, bałamucie!

N. 22. Justifikacya xięcia Dominika Zasławskiego, hetmana koronnego.¹⁾

Hetmanem byłem tylko z imienia samego,
 Nie rzeczą, z rozkazu obranym waszego.
 Trzech nas równie buławą wrzekomo rządziło,
 A pięćdziesiąt radami z nami hetmanilo.
 Mnieyszą liczbą w rycerskim kole zasiadacie,
 A zgoda, choć iednego directora macie.
 Zkąd każdy uważ, ze mnie li przyczyna,
 Że tak wielka polskiego żołnierza drużyna
 W rozsypkę się udała? Nie ieden tam rządził,
 Nie dziw się też, iż hetman w takim rządzie zblądził.
 Kto tu tedy winnieyszy, niechay się osądzi:
 Czy który był bez władzy, czy ten który rządzi?
 Kto mię zatym w kronikach opisywać będzie,
 Niechay wszystkim oznaymi o spólnym wprzód błędzie,
 Ani karteluszymi niechay żaden sławy
 Nie maże, by snadź ze psy nie szczekał pod ławy.

N. 23. Epiqramy na kn. Доминика Заславского.

I. Epigramma.²⁾

Rozgniewał się na Polskę Mars pod Pilawcami,
 Dał samopał y saidak Ordzie z kozakami.
 Rzekł zatem: „Dotąd ia Polakom folgował,
 Dotądem sam ich wíce w potrzebie szykował,
 Dotąd przy męcznych sercach y dzielnych hetmanach
 Polerowali bronie krwią w pogańskich ranach.
 Ale skoro takiego obrali hetmana,
 Co kpa w boiu zażyć chce miasto kalkaną,
 Z p....k buławę miasto koronney piastuie,
 U Ormianki na ławie szyki sztafieruie,
 Tak zaraz Mars na stronę, kiedy gach hetmani,
 Tam prędzey nisz Tatarzyn dobywa bronie“.

¹⁾ Музей Чарторийських у Кракові, рукопис 143, стор. 117.

²⁾ Осол. рукоп. 230, к. 100 в.

II. Aliud.¹⁾

Miałeś Pogonią kleynot, przodków twoich dzieło,
Lecz cię tego niewieście serce pozbawiło,
Boś nie gonił, uciekłeś od samey buławy
Z Ormianką do wiewiorki, czasemeś tchorz prawy.
Dziw, że widać w zarazach teras sympatyie,
Że od kozaków tchorza wiewiorka zakryie.

III. Aliud.²⁾

Nie chciałeś psować czerni dla swoiey prywaty,
Baleś się ukrainney uszczerbić intraty.
Mówiłeś: „Folguię im! Jakbyśmy ich zbili,
Coż by nam za poddani włości zarobili?“
A kozacy: „Oto kniaź ne chozczet nas byty,
Nusz my jeho! A taki ne budem robyty“.

IV. Obmowa xięcia.³⁾

Kiep Dominik uczynił obmowę takową,
Zem ia musiał uciekać, chociażem był głową.
Nie kpi, bracie, chodześ kiep! Jeszcze nie slychana,
Żeby mieli Polacy uciec od hetmana.
Byś był głową, wszyscy by za tobą chodzili,
Ale żeś kiep, dla tego wszyscy cię gonili.

V. Scomma na xiążęcia Dominika,

*Woicwodę Sędomirskiego po przegranej bitwie y straconym d. 23
Septem. 1648 obozie pod Pilawcami Bohdana Chmiela.⁴⁾*

Dominik skomką leżył,
Kozak do niego bieżył.
„Leżyty tobi, kniazuiu, ne woiowały,
Ne budesz byty kozaki, moie braty, —
Hoi, ne budesz, panyszczе bez sercia, hołowy!
Werny sie do domu z Lachy, kolis zdorowy.
Poznaite sudy Boha swiatoho, Lachowie:
Hde sława wasza, dostatki y hetmanowie?
Kozak ubohy teper biżył woiowały.
Pokinte swą wolą, a mieite nas za braty.
Teper budet harast, poidemo na pohany,
Wybiiemo wsze szco tylko iest bisurmany“.

1) Осол. рукоп. 230, к. 101 г.

2) Тамже.

3) Тамже.

4) Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 379, стор. 33.

N. 24. Nagrobek xiążeciu Dominikowi
wierszem polskim opisany.¹⁾

Tu Dominik Zasławski, xiążę na Ostrogu
I hrabia na Tarnowie, a w oyczystym progu
Senator, woiewoda Sandomirskiej ziemie,
Także lucki starosta, między przednieyszemi
Człeka wielkiej godności, Jana Ostrowskiego,
Xiążęcia, kasztelana także krakowskiego
Wnuk, dziedzic nie tak cnoty albo przystoiności,
Jako iego fortuny y tesz majątności.
Jakich by miał rodziców, domyślić się snadnie:
Nie daleko iabloni y iablko upadnie.
Jego żywot y młodość w dostatku, pieszczocie;
Niczem myśli nie bawił, tylko o niecnocie.
Pod tytułem przeznacznych nauk wyzwolonych
W Krakowie brał ćwiczenie w roskoszach pieszczonych.
Skąd tesz stał się leniwy, gnuśny, niewstydlivy.
Więc nie będąc młodzieńcem począł małżonkować.
Nie chcąc nic dla oyczyzny prace podeymować;
A nawet odstąpiwszy swoiey Ligęzianki
W obcych kraiach smakował sobie kurtezanki.
Od których powróciwszy z tamtych obcych włości,
Nic z sobą stamtąd nie wziął krom pożądliwości,
Ktoremi ene małżestwo sromotnie oszpecił
I podciwą swą damę haniebnie zaszecił.
Potem doszedszy wieku męża dojrzałego
Tam tytuł woiewody wziął Sandomirskiego,
Ktorego nie z postępku ani mądrey rady
Dostał, lec z pochlepców swych obłudney zdrady,
Ktorzy na stroj, dostatki y czeladzi wiele
Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.
W ciężkim razie oyczyzny z Chmielnickiem Bohdanem,
Kozaków Zaporoskich zdraycą y hetmanem,
Nie żołnierz, ale pieszczoch, do rządów pokwapił,
Przed kiem innem godnieyszem buławę ułapil.
I z rąk nieprzyiacielskich, z woyskiem postąpiwszy,
Wziął Konstantinow mężnie, z niskiem się nie biwszy.
A potem pod Pilawce przyszedszy ochotnie,
Widząc nieprzyaciela uciekał sromotnie.
Rotmistrzem do potrzeby u wszystkich się sławił,
Woysko nieprzyaciolom przez rządu zostawił.
Rycerstwo opuszczone przywiódł do utraty,
Nieprzyaciolom naszym przyczynił intraty:
Armatę iem kowaną wszytką zostawiwszy,
A oyczyznę z ozdoby wszelkiej obnażywszy

¹⁾ Осол. рукоп. 230, к. 100.

Zgubił ją. Ach, niestety! sromoty nabawił,
 [1] narod wszystko polski we wstydzie zostawił.
 Tu leży na tem mieyscu z okrutną niesławą,
 Bo uciekł z pod Pilawiec z hetmańską buławą —
 Boday był nigdy nie żył z takową złą sprawą!

Є се вільний польський переклад латинської сатиричної епітафії, що знаходить ся в тім самім рукописі к. 102 і з котрої ми тут подаємо тільки кінцеві рядки, що доторкають ся шлявецької битви.

Epitaphium Ducis Dominici.¹⁾

(Початок пропускаємо).

Tandem penditante patria contra rebellum Chmielnicium
 Cosacorum Zaporoviensium ducem
 Prius imperator quam miles, stula favoris factus,
 Cum splendido et numeroso exercitu progressus
 Constantinovum oppidum ab hoste interceptum recepit,
 Postea prosequens victoriam ad Pilavce venit,
 Hostem vidit et fugit,
 Primus fugentium imperator,
 Exercitum sine duce reliquit,
 Milites ad inopiam redegit,
 Hostem praeda ditavit,
 Eidem apparatus bellicum tradidit,
 Poloniam omni decore spoliavit,
 Rempublicam perdidit.
 Quid amplius?
 Hic quiescit.
 Domine, Domine!
 Vtinam non vixisset! Amen.

№ 25. Плач над зруйнованою Україною 1648 р.

Кінцевий уступ вірша „Głos sławy królów polskich“.²⁾

Nie tak są straszne Astreyskie płomienie,
 Nie tak Wezuwiove okrutne kamienie,
 Jak te, które zaćmiły kozackich woysk chmury
 Polskę nagle, którey się żyzne pola, mury
 Krwią iako deżdżem zlały, gdy swe wszystkie siły
 Zaiadle iędze z piekła na nią wysadziły,
 Pobudziwszy Bohdana na krew Chmielnickiego,
 Krzywonosów, Pultora-Kozucha ciężkiego,

¹⁾ Оссол. рукоп. 230, к. 102.

²⁾ Оссол. рукоп. 723, к. 99—106.

Innych tak wiele z czernią, z rozpuszczonym gminem,
 Z dzielnym y wiatronogim oraz Tatarzynem.
 O czasy bólów pełne, w polskiej krwi splamione,
 Z szczęśliwości na on czas lubyh wyniszczone!
 Straciliście hetmany z woyski, które ściany
 Pilnowały kwarciane, iako niósł podany
 Z dawna zwyczaj, zkaż gdy się na boie zaprawił,
 Pod Pilawcami zaśię swą furią słaWił.
 Odwagę mając w mnóstwie wielkim zasadzoną,
 Gdzie ucisnął moc naszych, a potem strapioną
 Oyczynę srogi zalał krwawemi potopy,
 Składając cięte ludzkie właśnie iako snopy.
 Niemasz kąta żadnego, kędyby tyrańskie
 Kopyto nie zapadło w niwy chrześciańskie.
 Wszierz, w dłuż, w okrąg y w poprzeg złość swą zapuścili,
 Zamki, włości budowne w niwecz spustoszyli.
 Nie obaczysz wsi całej w państwie, okolicy,
 Wszędzie okropne pustki, wielkie przy granicy
 W popioł poszły kościoły, niemasz biedney szopy,
 Zmęczony lud, a drudzy zabrani y z chłopcy
 Do więzienia, innych zaś wyciał szablą swoją
 Nieprzyiaciel, że dwory iak straszydła stoią.
 Stada nieprzeliczone, dostatki zabrane,
 Szlachta, cne heroiny, panny powiązane,
 Niesteytisz, obumarłe, ciężko narzekaia,
 Gdy po sobie w nieszczęściu coraz poglądaią.
 Które się za boginie kiedyś w domach miały,
 Teraz w szaraczkach grubych nieiako zdrętwiały.
 Rumiana twarz pobladła, iuż warkocz nie kręty,
 Kształt subtelniuchny piersi nie kryje opięty,
 Nie lęką szyje perły ni z kruscu robiony
 Łańcuch ów drogokupny, często zawierszony,
 Ni kanak szmaragdowy sztucznie brukowany,
 Ni manele, klejnoty często na przemiany
 Żaywane, farbiczki ni-nac się nie godzą,
 Kiedy lata wędnieią y marnie uchodzą.

N. 26. Pieśń o kozackiej wojnie anno 1648,

*ktora trwała od roku wzwyż mianowanego do terazniejszego 1659 trwa.
 Ta pociągnęła Tatarów, Moskwę, Szwedów, Węgrów, co podobno na-
 robiła kawaleria sive ordo equestris niżej opisany.¹⁾*

Wszzechmogący Panie miły,
 Day, byśmy szczęśliwi byli

Po tak wielkiem zatrwożeniu
 I po nieszczęsnym zburzeniu

1) Осол. рукоп. 198, к. 325—327.

Vkrainy y Podola!
 Niechay będzie twoja wola.
 Po żalobie day radości.
 Panie Boże z wysokości!
 Po frasunkach, także smutku,
 Day przyść do pierwszego skutku
 Naszey rzeczywospolitey,
 Gdyż już iest król znamienity
 Kazimierz, polski królewic,
 Szwedzki y Vandalski dziedzie.
 O iak wiele Polska straciła,
 Gdy króla pana pozbyła!
 Nieprzyiaciel z każdy strony
 Brał się do polskiej korony:
 Tatarzy y też kozacy,
 Chmiel z Krzywonosem holacy,
 Chłopi prości, grotownicy,
 Z miast, wsi — pies na głowę wszyscy,
 Jak się srodze zbuntowali,
 Zaraz swych panow ścinali,
 Żony y córki gwałcili,
 Zatym kościoły burzyli,
 Miasta y wsi pustozylili.
 Zrobiwszy tak niecnot wiele
 Postępuią daley śmieile,
 Ogniem, szabłą drogę ścielą,
 W niewolą zadawszy wielu
 Tak złemu Tatarzynowi
 Jako też y Turczynowi.
 Na krew swą nie pamiętali,
 Gdy dzieci swoje dawali
 Za tabak¹⁾ Tatarzynowi,
 Za szostak zaś Turczynowi.
 Jakoby to: „Dobrze wszędzie“,
 „Znowu — mówią — dobrze będzie
 W ciężkiem tatarskiem więzieniu“ —
 Nie myśląc o wykupieniu.
 A tak wiele narobiwszy,
 Zamki y miasta zburzywszy
 Aż ku Lwowu pospieszają,
 We krwi brodzić sorce mają.
 Cheą wywracać lwowskie mury,
 Już swych fabryk kładą sznury
 Za powodem Chmielnickiego.
 Hetmana b... (слово печатке) wszyst-

Podę Lwowem okup wzięli
 Zatym daley pociągnęli,
 Chcąc wszystkie Polskę zwoiować
 I nam na wieki panować.
 W tym y Zamość obleżony,
 W tym lud strasznie uciśniony
 Od Boga żada pomocy
 Modląc się we dnie y w nocy.
 Gdy hetmani w swoię stronę
 Vdali się, swą obronę
 Jeden zdawiając drugiemu
 Na zgubę dobru ludzkiemu,
 Jusz z Pilawiec uciekają,
 Jusz skarby swoje rzucają
 Panięta, możni panowie.
 Veisk, strach, ach, któż wypowie!
 Gdy ociec syny pożegnał,
 Sam zaś mieysca sobie szukał,
 Gdzieby zdrowie swoje zbawił,
 A drugiego nie wyjawil.
 Brat brata na zatracenie,
 Matka córkę na zgubienie
 Wyjawiali dla męczenia
 I ciężkiego utrapienia.
 Wtenczas zamożni panowie,
 Xiążęta, wojewodowie,
 Kasztelani, starostowie,
 Podkomorzy y sędziowie,
 Wszystkie urzędy sądowe,
 Mieyskie, ziemskie y domowe
 W niwecz się poobraćaly
 Na nieszczęście. Ach, ktosz cały!
 Dam pokoy tey polityce,
 Lecz co się kościoła tyce:
 Obrazy Panny nayświętszey
 Na despekt matki naywyszszey
 Tłuszczą, sadłem smarowali,
 Psom szpetnym lizać kazali.
 Na święte Chrystowe ciało,
 Które dla nas ciałem stało,
 Na wzgardę strasznie deptali,
 W błoto na hańbę rzucali,
 Poniżając chrześciaństwo
 Więcey niż iakie pogaństwo.
 Zaś oltarze chrześciańskie
 Także y figury Pańskie

¹⁾ На жарг. за ма́сток — тоб то мунштук, кінське вудило.

Gdzie wybawili Korfa z pułkiem z Międzyboża.²⁾
 Rozkwitnęła Marsowa purpurowa róża
 Za takim krwie wylaniem z butnych ludzi szyje,
 Ostatek żywo zbiegłych list pasieczny kryje.
 Wtym się inszy zieżdżają nasi eni synowie,
 Prawowierni koronni tu w Konstantynowie;
 Chcąc tego powetować, co inni stracili,
 O progresie woennym spólnie się radzili.
 Cny Mikołaj Ostrorog, podczaszy koronny,
 I sławny Koniecpolski zdrowia nieuchronny,
 Alexander, chorąży koronny, mąż śmiały,
 Którego się chorągwie kwarciane trzymały.

W tym dają znać, że idzie czerń y z kozakami.
 W radę weszli hetmani y z kawalerami:
 Pod Konstantynowem stać jedni sposób dają,
 Drudzy pod Czarny Ostrog (зам. Остров!) dobrze powiadają,
 Insi aż pod Kamieniec radzą iść Podolski,
 Na ostatek pod Zbaraż dla posiłków z Polski
 Prędzych się doczekania, niż gdzie w odległości,
 Gwoli nieprzyjacielskiej pięć stokroć wielkości.
 Rozesłali awizy tam gdzie należało.
 By się do nas co prędzey żołnierstwo zieżdżało.
 Przez Czulhańskiemy Kamień ku Zbarażu posli,
 By nas, dość małej garstki, kozacy nie došli,
 Którzy lotem za nami kupą naieżdżali,
 Lec my się iey bez hordy bynamniey nie bali.³⁾

Aż trzydziestego czerwca w Zbarażuśmy byli,
 Gdzie nam zaraz w posiłkach ci Ichmość przybyli:
 Hieremiasz Korybut xiążę Wiśniowiecki,
 Dimitr xiążę Zbaraski, Sieniawski, Sobieski,
 Starosty kałuskiego ludzie, inszych panów
 Przybyło piękne grono rozmaitych stanów.
 W imię Pańskie, zostawszy pod sto kompaniey
 Usarskiej y kozackiej, także draganiey
 I arkabuzierow y różney piechoty,
 Nie przestając oświadczać wrodzoney ochoty
 Przeciw miłej oyczynie synowie iey mili
 I z ludźmi zacieźnymi do rydlów skoczyli,
 Lubo błędlivey miary stakiety kopali.
 Pod Czulhańskim Kamieniem kozacy iuż stali.
 Jeszcze nasi swych wałów mało wystawuia,
 Już kozacy z Tatary bystro następuia
 I harcownik odważny ku nam prędko leci.
 „Eyna, do zbroi, panowie, cney korony dzieci!“⁴⁾

Wypada pułk bełskiego y kamienieckiego
 Woiewody ruskiego y Koniecpolskiego

Podczaszego, panięta różno na przemiany,
 Żołnierz dobrze ćwiczony y dawny kwarciany,
 Wspiraiać tę potęgę nieprzyjaciół śmiałych.
 Trafili wtenczas Chmielnicki na Polaków trwałych.
 Z hańbą naprzód odchodzi decima Julii
 Z tymi, co się znieść obóz polski zaiuszili.
 Bo tak sobie tuszyli iak pod Pilawcami,
 Lec starlszy się pierzchnęli nazad przed Lachami.
 Nasi wtenczas co prędzey wałów doprawiali,
 Choć skarbnemi wozami, bić się gotowali.

Asz w niedzielę miasto mszy albo y nieszpóra
 Bili się o dwa szańca z nami do wieczora.
 Oł wody Rozrażowski napirwy się broni,
 Przed wał w pole wypadłszy z dragany bez koni.
 Zrozumiał kunszt w Sazińcach.*) gdzie im pobral działa,
 Których głowa w okopach tysięczna leżała.
 Drugi sztuki Przyiemski w zley toni pilnuie,
 Gdzie się czerń czolgaiać wskoczyć w szanie gotuie.
 W Zwialu się na nich wprawił, gdzie ie iak sodome
 Palil, topil y kosil iako lekką słomę.
 W posiłkach im przydaia arkabuziery,
 Że tak mężnie odparli chłopskie miniery.
 Kasztelan bełski Ironi rogaty reduty,
 Macaiać z dział przez wały otomańskie buty,
 Głysz tu artileria pierwsze mieysce miała
 Wprzód nis przed podczaszego y zamek iechała
 Kasztelan kamieniecki irregularnego
 Belloardu pilnował zewsząd niebronnego.
 A chorąży koronny kawelinu broni,
 Posiłkuiąc pobocznych w polu we zley toni;
 Podczaszy zaś koronny kwadrat swój ogania,
 Na quarciane żołnierstwo Tatarów nagania.
 Sieniawski też z Sobieskim iakoby z łakoci
 Biiąc wrzeszczących chłopów nie iednego skróci.
 Hieremiasz z Dimitrem, oboie xiążęta,
 Których krewności mocno skrępowaly pęta,
 Dolnych swych kawelinów zgoła niebezpiecznych
 Bronią animuiąc y innych niewalecznych.
 Tak mężny Menelaus, rycirz doświadczony,
 Cny woiewoda ruski patrzy na wsze strony.
 Miasta broni piechota „łanieccy“ nazwana,
 Przy nich różna družyna w mieście nazbierana.
 Wszyscy konni przed wały po polu woinią,
 A piechotni w kwaterach pewnie nie folguia,

*) В Шульжвинцах.

Bo ciekawych kozaków iędza zwiōdszy pod wał, —
Nie ieden pilawiecki wet y korsuński oddał⁵⁾

Bez przestanku dniem, nocą tak nas aż do wtorka⁶⁾
Mordowali rozwlokłych; zacyz przyszło kroka
Naszym trochę ustąpić za powtórne wały,
Tymczasem się dawniejsze z swą ziemią zrównały.
Przecie zaś Rozrażowski pilnuie od wody,
Nie dziw, bo potrzebował taki czas ochłody,
Gdysz nam było gorąco od siogiego Marsa,
I tak czynił, iak głowa rozkazała starsza.
Kawellinu y bramy Przyemski pilnował,
Gdysz nią nieprzyiaciel wpaść w obóz usiłował.
Insi Ichmość panowie tak regimentarze
Jako różni panięta y mocni usarze
Konno zawsze przed wały, a zaś w szańcach pieszy
Na swych mieścach pilniuią. Chmielnicki w tym cieszy
Swoie darmochwalniki mówią: „Nizli zgaśnie
Jasny w morzu Phaëton lub me oko zaśnie,
Pirwei woisko koronne hanowi w moc oddam.
Takowy wam, mołoiicy, nowy sposób podam:
Ruszmy piechotny tabor za staw w tamtę stronę.
Alboć nam szkodliwego miejsca Lachów zionę“ (?).
I tak się stało. Zaraz za stawem zatoczył
Działa w tył nam szkodliwe. W tym się Mars ubroczył
We krwi spólnego razu oboiego woiska.
Sprawiedliwość się kona nad grzesznymi boska,
Bo kozacy z ogrodu przez staw nam szkodzili, —
Nie iednego rycirza z placuśmy zwodzili.
Kozakom też wet nasi w polu oddawali,
Gdy ich z naszych kolubryn w kupach pozdrawiali.
Nie mniej szablą po karkach mężnie ich macano
I za stawem szkodliwie z szańców wystrzylano.
Czym kozak i Tatarzyn będąc przestraszony,
Ze ich wiele poległo od zley Persephony,
Poniechał tych naiazdów, kopać usiłuię,
Różne mazy*) do szturm z chróstu iść gotuię.
Nocą niespodziewanie pod wały podchodzi,
Uciekaniem zmyślonym nas słyszających zwodzi.
Woła: „Mii! Uieżdżai! Jedź! Postępui dali!“
A tymczasem łotrowie wały pokopali
W koło naszego woiska. Tuśmy w radę weśli.
Aby przez nasze wały zdradliwie nie weśli,
(Maiąc srogą potęgę mogli by to sprawić) —
Wynaleźli ten sposób, by ich trudem bawić.

*) Mazy — мажі, великі ковані вози.

Iż onych przybywało prawie codziennie znacznie,
 Nam się szczęście stawiło we wszystkim opacznie,
 By snadź miasta nie wzięli kozacy y wody,
 Przez co by naczynili w naszym woysku szkody,
 Pana kamienieckiego y z pułkiem Korfowym
 Posłali do Zbaraża, a tu ludziom zdrowym
 Wskok kazali trzeci wał abo abszint robić
 Taki, za którym by się mógł obronnie pobić.
 Aż Sobestian Aders a kapitan polny
 Za Duboissa robił iak świadomszy woyny.
 Które gdy zgotowano, nasi ustąpili;
 Kozacy wtym dostać nas nieco powątpili.
 Nieprowiantowane jednak woisko nasze
 Jak to w tak nagłym razie zwykło bywać zawsze,
 Nie mogąc też ratunku z niska się doczekać,
 Jako dobrzy żołnierze nie myśląc uciekać,
 Trwało w niebezpieczeństwie. Co widząc hetmani,
 Że iuż sposób wzięcia nas mogą mieć poganie,
 Których lubo dość bito, przecię przybywało,
 Nas zaś przez ciężkie smrody siła zachorzało,
 Umyślili w mniejszy plac woyska zaprowadzić,
 Gdysz się codziennie ruska czerń nie przestała wadzić.
 Kazali geometrze y ziemianinowi
 Nieodwłocznie wał robić czwarty ku zamkowi.
 Maiąc takowy rozkaz surowy hetmański
 Posłuszny oficer ten Wojciech Radwański,
 Trzymaście w szerz, w głąb dziewięć te fosy stóp miały,
 Tyleż per pendiculum wsypane wszersz były,
 Które kędy gęstszą krwią cną były skropione,
 Tak tu coraz rumieńszą farbą ozdobione.*)
 A tymczasem abszinty podczaszy koronny
 Zrobił w swoim kwadracie, iż był nieobronny,
 Żeby blisko pod wały leżące źli kozacy
 Nie wryli się w belloard iak rolni pędzacy,
 Ktorzy na koło naszych bardzo się zbliżyli
 I tak wysokie wały mieli, że zliczyli
 Pod wałami siedzących wszystkich czuino trwałych
 Naszych, naśmiewając się po dniach, nocach całych,
 Obiecując nas żywo do hordy prowadzić
 A puste krymskie pola gromadno osadzić.
 Jednak skoro zoczyli mocniejszych stakietów,
 Z których by ich sięgano y z leda muszkietów,
 Wszytkę prawie nadzieję o zwycięstwie tracą,
 Nie mniej też uważając swoją przyszlą pracą.

Wtym trzydziestego lipca nasi ustąpili?
 Do ostatnio kopanych wałów, gdzie chwalili

*) Очевидно до вірші доданий був рисунок — плян валів.

Boga, iże uchodząc za ten czas nie zginął.
 Lecz obiecany wyrok niektórych, nie minął,
 Bo gdy świtać poczęło, kozacy postrzegli,
 Iże nasi odesli, pod wały podbiegli
 Wołając: „Ey, nie strzelaj! Nasi to nie wesli!“
 Aby takim fortem nas iako podesli.
 Tym się naprzód porucznik armaty ozywa
 Z regimentowych dział trzech, czym się plac odkrywa.
 Puszkarze w tym do swych sztuk skoczą w batanie (sic!),
 Na wycieczkę syją się różne kompanie.
 A chłopstwa się już zbiegło nie mała gromada;
 W tym się stała z naszymi na wycieczce zwada.
 Z obudwu stron Bellona pasie oczy swoje
 Patrząc na krwawe [другої половини вірша не дописано]
 Zmordowani w tym nasi nazad się wrócili,
 A kozacy nowy wał w koło otoczyli,
 Z którego im [певно мало бути: нам] muszkietną salwę
 [tak dawali,

Że się w doły iak mrówki wszyscy pochowali.
 Aż tej nocy wszystkimi siłami robili,
 By się od naszej strzelby nieco zaslonili.
 Zawsze bowiem czterdzieście tysięcy robiło
 Na przemiany, a tyło drugie się ich biło
 Różnym z nami sposobem w mieście y w przygrodku,
 W gołym polu, aż nawet razili w tym środku.
 Gdy nam szkodzić nie mogli, takiego miśternie
 Chróstu co dzień włóczyli gęsto y niezmiernie,
 Poczyniwszy drabiny iakoby szturmowe
 Zrobili z nich strażnice, kawalery nowe,⁸⁾
 Wysze nad nasze wały we tróynasób prawie,
 Z których do nas strzelali często nielaskawie.
 Lecz im Lachy sowito dwadziestokroć razy
 Oddawali z kolubryn tłukący ich mazy
 I z różney ręczney strzelby! Tak gdzie ich tabory
 Były pierwey, nim się tu pod zamek na góry
 Kozak z ordą sprowadził, tam mogli sypanych
 Trzy tysiące kilkaset iest pozabiianych.⁹⁾
 Chorągwie rozsadzone były z pany tymi,
 Których czytai przezwiska słowami krótkimi:

(Тут пропускаємо 60 рядків, де вичислюють ся хоругви і їх провідники).

Choć nadewszystkich srodze zniszczeni szfagrowie,
 Litując się strapionej oyczynny synowie
 I piersiami swoiemi i swym kosztem bronią,
 Tych się panów naybarzi kozak z ordą chronią.
 Godni wielkiej nagrody ci żołnierze mili, —
 Dalbym ta im, lecz mi też kozacy spalili.
 Czego za łaską Bożą wszyscy doczekamy.
 Czuinego w tym pod ten czas króla pana mamy.

Ten iako pod Zborowem odważywszy zdrowie,
 Pokoyny wick o męstwie y szczerości powie;
 Smadnie kozaków hardych skrócił zapalczywość,
 Kilkakroć stotysięcy na ich że zelżywość,
 A nas z siedmnicdzielnego zbaraskiego smrodu
 Wywiódł, gdzie psy i ść przyszło y zdychać od głodu.¹⁰⁾
 Tak da Pan Bóg, z senatem będzie o tem radził,
 By w pokoju cną Polskę długoletnie rządził.
 Tego by błogosławił we wszem Bog najwyszy,
 Uprzejmie życzy iego podnózek nainiszy.
 Skończona ta potrzeba w sierpniu dwudziestym piątym,
 W roku tysiąc sześćsetnym czterdziestym dziewiątym

Автор сеї вірші очевидно не поет і не майстер ясного вислову, та про те его вірша подає чымало цінних звісток для історії збараської облоги. Для її доповнення подаю тут деякі уступи з оповідання Бялобоцького і Кучваревича про сю саму подію. Кучваревич пише своє оповідане в формі дневника. Він так само, як і автор отсеї вірші, був у війську Фірлея, але розпочинає оповідане від 21 мая, коли військо вийшло з Рівного. Бялобоцький у другій часті свого „Klaru męstwa“ подає ітінерар Вишневецького від его виїзду з Білого Каменя аж до вступлення до табору під Збаражем, а в третій описує збараську облогу, але не день за днем, а тільки вибираючи важніші епізоди і то не як самовидець, а з наслуху, маючи за надто різкими фарбами польське геройство.

1) Оповідані тут факти у Кучваревича розложені ось як: 21 мая виїзд з Рівного, 22 переправа під Межиріччєм, 23 - 28 стоянка в таборі коло сего міста, 28 похід до Войтовець, 30 переправа через Горинь коло Заслава, 1 червня битва з Донцем при Шулжинцях, 2 червня відділ Чарнецкого палить Судилків і Шепетівку, 3 червня відвідини Лявцкороньського, 5 червня відділ Розражевського бє козацького ватажка Тишу під Хлапотинном.

Pola nieprzyjaciele naszym nie strzymali,
 Jedni do miasta, w lasy drudzy uciekali.
 Tych, którzy do miasteczka wpadli byli hurmem,
 Ognistym przez gwałt nasi dostali ich szturmem.
 Lecz iż naszym przez okna strzelając szkodzili,
 Przeto ze trzech stron miasto z nimi zapalili,
 A wystąpiwszy w pole opadli dokoła
 Miasto tak, że żadnemu kozakowi zgola
 Trudno było iak uciec, więc na staw co żywo!
 Jedni w kadziach, co były w browarach na piwo,
 Drudzy konno, na deszczkach inisi się pławili.
 Jeden drugiego pchając sami się topili.
 Drugich w stawie iak kaczki po wodzie strzelano,
 Ze też zrzadka któremu z wody wyleżć дано.
 Teyże nocy spalono Korczyk z kozakami,
 Chorągwi kilka wzięto, ale oni sami

Z Tyszą pospołu uszli z miasteczka onego.
 Wtenczas iednak zabito Kaszka nieiakiiego.
 W kilka dni potem z stawu wyiętego trupa
 Niezmierna brzeg nad wodą okrywała kupa,
 A ieszcze zostawało niewyiętych wiele,
 Nad dwa tysiące więcey, mogą to rzec śmiele.
 Że też wody dla smrodu bydło pić nie chciało,
 Bo się tam coś krwawego a nie woda zdało.

Д. 7, 8 і 9 Фірлей усе ще стоїть під Заславом, д. 10 Лянцкоронський висік Острополь, 13 Пшвемекій іде під'їздом на Звягель, 15 присилає гонця сповіщаючи про зруйноване Звягля, 17 Поляки в таборі з сеї причини співають *Te Deum*, 18 червня

Z Zwiahła nasze chorągwie zwróciły się potym:
 Iż kozakow y zdobycz upuścili, o tym
 Sprawę tę dam, że zawsze gdy w niesworze nasi,
 Chociai się w czym poszczęści, wszystko nierząd zgasi.

Докладного опису сеї побіди, що скінчила ся невдачею Поляків, здаєть ся, не маємо, — бодай у Костомарова про Звягельську пригоду згадано всего двома словами. Д. 21 військо рушило з під Заслава і зупинило ся коло Гривля, 22 військо Фірлея злучило ся з військом Лянцкоронського.

2) По Кучваревичу Лянцкоронський пішов на Межибож сам, а Фірлей 23 червня станув під Чайківцями, 24 вислав Пшвемекого під Константинів, а Лянцкоронський вивів Поляків від Межибожа з Снявеквм. Д. 26 червня в польськїм таборі сварка — рішають вертати під Збараж і йдуть до Росоловець

3) По Кучваревичу польське військо д. 27 було під Човганським Каменем, 28 під Озівцями, аж 1 липня етануло коло Збаража. Там знов сварка між реїментарями.

Towarzystwo na poły niektóre struchlało,
 A drugie dla niesprawy precz pouciekało.
 Wszystko zgoła pospólstwo wielce sobą trwoży,
 Czeladź podbuntowana na panów się sroży,
 Która regimentarza obrawsz iakiiego
 Albo z chlōpstwem zwiesć bitwę, lub do Chmielnickiego
 Przysać zamysły miała. Tak się zle zdarzyło,
 Trudności wiele potym, nim się utlumilo.
 Wieści nowe przychodzą strasząc kozakami,
 Jakoby złączywszy się wespól z Tatarami
 Ku naszym ciągnąć mieli. Stąd wszystko trwożliwe
 Widząc regimentarzów serca niezgodliwe.

Дня 3 липня Гулевеч виходить на під'їзд та здивавши по дорозі Татар его люде повтікали. Д. 4 нова тривога в таборі, нові вісті, що козакі вже в Клебанівці. Д. 5 мучено зловлених козаків; грім ударив у Фірлеву хоругов. Д. 6 липня

Generalnego scenę popisu sprawiono:
 Dla podśluchów ospałych w nocy zatrwożono.

Тільки д. 7 кн. Ярема в'їхав до Збаража, а 8 прислано Фірлевши з Варшави декрет на воеводство. Д. 9 Сераковський і Пігловський виїжджають на під'їзд, побиті козаками. Ярема вступає в табор.

Z języków zrozumiano, iż Chmielnicki swoje
Pułki posłał był na łup w wołyńskie podwoje,
Wziąwszy o tym wiadomość, iż strwożeni byli
Nasi, dla której trwogi nazad ustąpili.
Ale gdy się dowiedział, iż zaś pod Zbaraże
Powrócili się nasi, wnet też swoim każę
Pułkom wracać się nazad, dla zdobyczy które
Posłał był zawiązawszy z Tatarami sworę.
Pod Czolhańskim Kamieniem stawszy k nam się maia
Ze dwiema carykami, trzeciego czekaia.

4) Кучваревич описує прихід Татар і козаків під Збараж д. 10 липня:

Wkrótce potym nasz oboz wprzod nad spodziewanie
Dokoła otoczywszy nieprzyiaciel stanie
Gotowym do potrzeby, chcąc po karkach deptać,
Rozławszy krew szlachecką oney się naleptać.
Czeladź aby dostała żywności posłana,
Od nieprzyiacioli w drodze iest pozabierana;
Tych część ku Tarnopolu, drudzy ku lasowi,
Niektórzy ku naszemu uszli obozowi.

5) Сей напад був 13 липня. Кучваревич подає, що він трівав без перерви 12 годин; козаки сім разів уступали і знов вертали до бою. Бялобоцький говорить, що козаки стріляли

Z dział, że się kule, co w obóz padały,
Jak iablka w sadzie rodzajnym walają.

6) В понеділок був спокій, у вівторок знов напад: козацтво

Ze wszystkich czterech stron sztukiety wiezie,
A chłopstwo oślep iako smoła lezie;
Orda iak chmara blisko podpadaiać
Nawiasem strzają puszcza zaciemniaiać
Od nieba prawie.

Козаків відбито; Бялобоцький пише:

Zdraycy iako trzcia z wału uciekaiać.
Padło ich wiele tam w górę nogami,
A w szczyrey wodzie gorzają maszyny,
Trzeba tam było wetkać pieskie syny.
Zapewne twierdzą, że kule y strzają
Wielu tykaiać nic nie obrażają.
Pełniuchny oboz strzał y kul leżało,
Próżnego mieysca ledwie co zostało.

7) До нових шанців перейшли Поляки 30 липця; їх працю так описує Бялобоцький — не без фантазії:

W dzień rzeź okrutna, w nocy zaś grabarka,
Odmieniała się w hayduka husarka.
A zdraycy każdą noc się przybliżaia,
Wałami wałów ledwie nie tykaia.
Naszy tesz ziemią czynili wycieczki,
Nie składa chłopstwu animusz szlachecki!
Że iusz rowami chwyтали za siebie.
Kto widał kiedy w ziemi bydź potrzebie?
Jusz tak po iamach brali się za głowy,
Drudzy zębami iedli się y słowy;
Nie tylko strzelbą, lecz y kamieniami
I samą ziemią tłukli się bryłami;
Jusz wręcz y bronią y kiymi z opału
Razili zdrayców goniać ich od wału.
Przez dni dziesiątek prawie co godzina
Taka bywała z chłopy mataczyna.

Про напад 6 серпня Кучваревич пише ось як:

W piątek rano Chmielnicki szturmem do nas bie.
Chłopstwo pozakładawszy iarzma na swe szyie
Srogie ciągnąc drabiny nam na wały stawia,
A drudzy się iuż w rowach pod szańcami bawia.
Jeden drugiego kiymi, pociskami sięga;
Następuje ze wszech stron kozacka potęga.

Ширше говорить про сей напад Бялобоцький:

W ten dzień nad insze nieprzyiaciel ziadly,
Znać, że mu z Polski nowiny przypadly,
Okrutnym szturmem puścił do obozu,
I iuż nowego zażywa powozu:
Trzy wielkie szturmy na kołach zrobiwszy
A po pietnastu czleka założywszy,
Szkapia naturę chłopską w nie sforuie,
Drugim drabiny wielkie przywięzuie,
Że pod czteryestu chłopstwa ie ciągnęło
We szlach. Bogday to hultaystwo zginęło!
Jako dla chłopa chłop siła ponosi,
A kiedy panu robić, to się prosi!

8) Про ті козацькі шанці так пише Бялобоцький:

aż iedno co dzień ma zaświtać,
Poczną „Jak spali?“ naszych strzelbą witać,
Gdzie tak gęstymi winszuią kulami,
Że tylko wrzało iak między kotłami.
Brać brata nie mógł z placu uprowadzić;
Gdzie padł, tam trudno było o nim radzić,

Aż chyba nocą, bo czuli łotrowie
 Macali drugich y w nocy po mowie.
 Piętnaście mieli tych blokauzów w koło, —
 Trudno tam było wyglądać wesoło,
 Bo mógł z nich wróbla, nie tylko człowieka
 W obozie ubić, tak były z daleka.
 Zastawiali się nasi y płachtami
 Złym oczom na wał, drudzy namiotami,
 Ale to przecie nic nie pomagało,
 Bo zdraycy śrotem gdy nabili działo,
 Nie wysiedział się nigdziey zasłoniony:
 Gdzie zabit, tam też musiał być grzebiony.
 To taka była po wszystkie dni wrzawa
 Sześć niedziel niemal, iak w piekle kurzawa.

9) Про остатні дні облоги подають докладніші відомости Бялобоцький і Кучваревич. Бялобоцький кінчить своє оповіданє описом нападу 15 серпня:

Toż y w ten święty dzień widzieć się dało,
 Bo to łotrostwo iuż tak zagorzało,
 Że z swoich wałów ziemią pod naszymi
 Podkop czynili, mieyscy niektóremi
 Już w spodku będąc podnosili wozy.
 Kto się na taką rozpacz nie zatrwoży!
 A w drugą stronę chorągwie wtykali,
 Wycieczki nasze iuż opanowali.
 Prawie nie było sposobu bronienia;
 Nic iednak mężnych serca nie odmienia.
 Choć wrzkomo zgoda chciał naszych próbować,
 Nic nieprzyiaciel nie mógł wytargować.
 Zbierał wymysły z złego serca prawie.
 Tak się to chłopcy obchodzą łaskawie,
 Gdzie górę wezmą! Lub też iak psów biaą,
 Przecie oni w swą, choć się we krwi myją.
 Podszedłszy iusz tak blisko okopami
 Siągali wozów ku sobie hakami.
 Naszy postrzegłszy fortel chłopski taki,
 Łańcuchami im wyrywaią haki.
 Złodziejstwo nadto od dyabła uczone
 Maźnice rzuca ogniem zapalone
 Na wozy, aby skoro pogorzały,
 Łatwiejszy przystęp mnóstwu w oboz dały.
 A kto wyliczy, co cierpieli głodu
 Obrońcy naszy, co nędzy y smrodu!
 Ledwie nie wszystkich koni wystradali.
 Wszystko za łaską Bożą wytrzymali.

В сьому оповіданю стягнуено, здаєть ся, факти з кількох днів, бо Кучваревич дещо подібного оповідає під днем 18 серпня:

Nazaiutrz dzień pogodny, ale wielka wrzawa,
 Dla częstego strzelania iako mgła kurzawa
 Powstała: bez przestanku gdy prawie dzień cały
 Odpoczynku nie mieli chłopskie samopały.
 Już kozacy pod obóz kopaiąc się sami
 Ściągali tuż za sobą wozy osekami,
 Już się ryła potężnie w dwór pana Trykaia
 Chłopów rozpaczaiących niezliczona zgraia,
 Kędy leżał Sieniawski chorobą struchlały,
 Mąż niegdy w krwawym boiu odważny y śmiały,
 Który póki na zdrowiu ieszcze nie szwankował,
 Męstwem swym y odwagą oyczyznę ratował.
 Podeń gdy się, iakom rzekł, kozacy kopali,
 Od strzelby porażeni namniej nie wskórali.

10) Про голоднечу в Збаражі і в таборі Кучваревич так пише під д. 22 серпня:

W niedzielę targowiska iawne bydź poczęły
 I iusz trochę na strawę tańszy pokup wzięły,
 Gdyż przedtym nieslychana prawie drogość była,
 A Ceres naybardziej się wtenczas zbogaciła,
 Kiedy ledwie iednemu na dzień za pięć złotych
 Chleba było, a piwa garniec także o tych
 Pieniędzach. A iusz nader wtenczas tanio było,
 Gdy się piwa za taler garniec wziąć trafiło.
 Za ćwierć owsa siedmdziesiąt złotych dać potrzeba
 Albo osmdziesiąt było. Nie ieden tam chleba
 Pono y nie kosztował, nawet nie każdemu
 Trafiło się y barszczu napić, a to temu,
 Że za groszy czternaście skąpy garniec bywał, —
 Takeś mężny żołnierzu w obozie używał!

Кучваревич додає, що 23 і 24 серпня також були торги, але Татари напали на Поляків несподівано, побили і побрали до неволі кілька тисяч народу.

N. 28. Podczas oblężenia woyska pod Zbarażem¹⁾ złożony

Lament korony polskiej

na nutę: „Jako słońce zapadło, ciemna noc nadchodzi“, który tak się zaczyna.²⁾

Jusz to rok minał, drugi koło toczy,
 Jako się łzami moje poca oczy

¹⁾ В рукоп. хібно Зборовем.

²⁾ Осол. рук. 493, стор. 197—199, див. також J. Michałowski, Księga pamiętnicza, стор. 471—473.

Dla ciężkiej biedy y nędzy okrutney,
Że zbyć nie mogę tey tak chwile smutney.
Jeziora błotne y rzeki głębokie,
Odnogi morskie y rzeki szerokie
Wysusza słońce ogniem swym gorące,
Albo zdeimuią wieki zimno drżące.
A me łzy gorzkie dotąd nie ustaią,
Lecie y zimie ustawnie spływaią.
Coraz to nowe cieką z serca żale,
Że jest wzruszona ma korona cale.
Zewsząd mię trapią, zewsząd mię szarpaia,
Domownicy mię obcym przedawaią;
Wolą pieniądze srebrne albo złote,
Niżeli dawną przodków swoich cnotę.
Żem synom moiem wolności nadała,
Żem ich w pieszczotach wielkich wychowała,
Boleli nad tym ludzie zazdrościwi,
Chcąc im to odiać krwi ich byli cheiwi.
Kozak ochoczy, na skarby łakomy
Wnet do Korony wpadł w szlacheckie domy,
Wszystkie spustoszył y zniósł prawie z gruntu,
Zostawił wieczną pamięć swego buntu.
O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był wiecznie na świecie nie sływał,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka tak marnie rozlała!
Gdzie się obróczę, kędy poyrzę okiem,
Po wielgiey ziemi y niebie szerokiem,
Znikąd nie słyżę pocieszney nowiny,
Wszędzie mizernie giną moje syny.
Z Zadnieprza kozak y Tatarzyn brzytki
Nakłada strzałę, wyciąga luk szybki,
Bo to podobno chcą każdego ubić
I syny moje z Korony wwgubić.
Przekłęty Korsuń y wy, Żolte wody,
Wyście mnie pierwsze narobiły szkody!
Tam z synow moich wprzod się krew sączyła,
Drugich tatarska ręka powięzila.
Dzień li na niebie świecił, noc li wstała,
Jam ku Korsuniu nędzna poglądała
Żądaiąc synów widzieć co przedniejszych,
Lecz nie widziałam iedno co podlejszych.
Gdym tak hetmanów dobrych postradała,
I więcey paniąt swych nie oglądała,
Aż zła fortuna y króla porwała,
A mnie sierotę na czatę podała.
W takim frasunku y w takowey trwodze
Widząc, iak wszyscy myśliłi o drodze,
Jak by się wyrwać mogli z ognia tego,

A dobyć, szukać kąta spokojnego,
 Trąbiłam w trąby, w bębny trwozę biła,
 Żeby na wojnę synów swych zwała.
 Zwabiwszy wielu pięknem wyprawiła,
 Żeby się bili, tegom im życzyła.
 Jusz pod Pilawce woysko się ściagnęło,
 Kozackie pułki iusz gromić poczęło,
 Aż zaś boiaznią nasi narażeni
 Wszyscy są w niwecz marnie rozproszeni.
 Synowie moi, dokąd uciekacie?
 Czy się w moy żywot pokryć wołą macie?
 Owszem się wróćcie nawstecz ku wschodowi,
 Dawaycie odpor nieprzyziacielowi!
 Obyć to można wzbudzić przodków dawnych,
 Albo naczynić wam hetmanów sławnych,
 Sprawila bym to, byleście się z tego
 Oswobodzili żalu serdecznego.
 Jusz to trzeci raz oboz polski leży
 Podle Zbaraża, asz ci kozak bieży
 Potęgą wielką, a z niem krymska horda, --
 Synowie moi, teraz że do korda!
 Przybiegli wszyscy gromadno pod Zbarasz,
 Chcieli w okopie wybić wszystkich zaraz,
 A gdy nie mogli, długo się bawili,
 Siły kozaków tamże pozbawili.
 Ale tesz y ci z armaty palili,
 Z dział, samopałów Polaki razili,
 Sprzątnęli siłę, których srogiey śmierci
 Żaden nie wydrze mnie z wieczney pamięci.
 Scisnieni głodem y prasą smrodliwą,
 Sfrasowawszy się nadzieją teskliwą
 Z strony posiłku, że się ociągali
 Przyść im na pomoc y znać nie dawali,
 Wiele ich przeto umierać musiało,
 Wiele kozakom się zapredawało.
 O iak nieznośny iest głód y smród brzytki,
 I gdy do wyścia żadney niemasz ścieszki!
 Nie trwoż że sobą, nędzny Polaninie!
 Ni się spodzieiesz, o którey godzinie
 Zeslieć posiłek y wyrwie cię z ręki
 Nieprzyziacielskiey y zbawi cię męki.
 A ty fortuna, co woyskami władasz
 I co więc laury tryumfalne wkładasz
 Na głowy ludziom, pomoż mym ziemianom,
 Niechay dobiią tym brzytkim poganom! Amen.

Слова сеї вірші „Trąbiłam w trąby, w bębny trwozę biła“ є очевидний натяк на дві віршовані брошури, що вийшли 1648 р., одна пз. „Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom“, а друга

„Na trąbę przeciw kozakom odpowiedź żołnierska. Bemben z pod cho-
ragwi nowego pana“. Автором обох брошур був Дахновский. В такому
разі дуже правдоподібно, що й отся вірша є також його твором.

N. 29. Від смерти Владислава IV до Зборівського замирення.¹⁾

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód rejestrowe Chmiel kozaki burzy,
Potym zdobyczy chciwą ordę durzy,
A tak te rzeczy skrycie fabrykuie,
Że się w obozie wprzód ten bunt zaymuie.
Pomógł mu ieszcze nie trochę do tego
Nieszczęśny rozdział woyska kwarcianego :
Gdy tych, na Żółte co wprzód wody pośli,
Nie w czas hetmani z posielkami dośli.
O interregnum nader nieszczęśliwe !
O nieużyte fata nazbyt mściwe !
Tak że wam wiele Lachy przewinieli,
Żeście wszystko złe ku nam obrócili !
Już to po pięć króć Polska zginąć miała,
Gdyby iey Boska ręka nie trzymała.
Zniósł naprzód woysko kwarciane z hetmany,
Złączywszy swoy bunt kozak z bisurmany.
A tak dostatnie wtenczas woysko było,
Że w srebrze, złocie, w koniach uczyniło
Ośm milionów, mówiąc z okupami
Paniąt, co orda wzięła z kozakami.
Zginęło woyska do ośmi tysięcy,
Z luźną czeladzią mogło bydź y więcey.
Potocki hetman, drugi Kalinowski,
Wybor y przedni kwiat eney młodzi polskiej,
Jedni do ordy w więzienie pobrani,
Drudzy mizernie są pozabiiani.
Zrzadka kto uszedł. Korsuń, Żółte wody
Wiecznemi będą świadkami tey szkody.

Tak gdy się zdraycom zrazu poszczęściło,
Co żywo zaraz „na wojnę!“ krzyknęło :
Wszystka prawie Ruś z korzenia powstała,
Do czego orda serca iey dodała.
Burzą kościoły, klasztory plondruia,
Dwory, wsie, zamki, miasta palą, psuia.
Ludzie zakonne, kapłany ścinaia,
Okrutnie panów swoich zabiiaia.
Prawie się na to zdraycy zasadzili,

¹⁾ Из поэмы „Satyr Podgórski“, Осол. рукоп. 680.

By Lachów z Rusi do szczętu wybili.
Patrz, co się dziecie! Nuż Rzeczpospolita,
Jeszcze z długiego pokoju obfita,
Trzech panów znacznych na wojnę obiera,
Czterdzieście z niemi tysięcy wysła
Woyska z dostatkiem — czyli zbroyniejszego,
Nie wiem iak mówić, czyli stroyniejszego.
Podniósł się w zbytek Sarmata, a zatym
Idzie na wojnę z sprzętem tak bogatym.
Biorą swe służby możniejsi panowie,
Szaty, klejnoty swoich żon mężowie,
Byle dostatnie, stroyno, szumno było!
Inaczej woysku bydź się nie godziło.
Ten był towarzysz, szlachcic, ten mąż sprawny,
Co miał sobole, rysie, rząd oprawny.
Hola! Co się wam dziecie? Na kozaki
Taki aparat? Na gołe holaki?
Drudzy y wanny z sobą srebrne brali —
Do łaźnie, czyli w zaloty iechali!
Bogu iako się to nie podobało,
Pod Pilawcami iawnie się znać dało.
Nie wiedzieć skąd się straszna trwoga wszczęła,
Wszystkich z obozu nagle wystraszyła:
Tak od wszystkiego sprośnie uciekali,
Horda z kozaki obóz rozszarpali.
Nioszacowne wtenczas lupy wzięli!
Prawieście zdrayców na się uzbroieli.
To przecie szkoda niepoważowana,
Że sława polska przez chłopstwo zdeptana!
Kiedy natenczas was nie spustoszyli
Poganie z Rusią y nie dokończyli,
Boskiey to tylko przyznać opatrności
I niewymowney przeciw wam miłości.
Ależ że żadney nie było poprawy,
Znowu do straszney przyszło wam zabawy.
Otoście pana wzdry sobie obrali,
Pożądanego pokoju czekali, —
Aż pod Zbarażem, aż y pod Zborowem
Już, już giniecie, już y pod Batowem.
Bo pod Zbarażem woysko obłożono
Tak że żadnemu wyniść nie tuszono.
A pod Zborowem tak króla ścisnęli
Han y Chmielnicki, że wodę odięli,
I tak na obóz strasznie-nacierali,
Że y do sprawy woysku przyiść nie dali.
O włos natenczas króla nie zniesiono,
A szlachty kilka powiatów urwano.
Aż do traktatów sam han Chmielnickiego
Ledwo przymusił, tyrana wściekłego.

N. 30. Zaczęcie buntów kozackich przez Bogdana Chmielnickiego.¹⁾

Uczynił wojnę Władysław waleczny,
Przez Chmielnickiego wszczął niepokój wieczny.
Kto był przyczyną ognia tak wielkiego,
Pytać by o tem kogo świadomego.
Chmielnicki z tego tak się ekskuzuje,
Że „król Polaków nam bić rozkazuje“,
List pokazuje.

Ciągnie Potocki z wojskiem w Ukrainę,
Nie pyta wróżki, iezeli nie zginę?
Rozrywa wojsko, część na Żółte wody,
Z którym tam zginął kasztelanie młody.
Tam wzięli serce kozacy z pogany,
A między nami rząd godny nagany.
Pod Korsuń ciągnie dosyć wojska mało,
Stawił poganom piersi swoje śmiało,
Wziął też w nie strzałą.

Sprawił w ucieczkę wojsko y z taborem,
Nie stało też nas: ieszcze przed wieczorem
Wzięto hetmany, pobito Polaki.
Wojsko szwankuje przez rząd ladaiaki.
Kupi się chłopstwo wszędzie bez uwagi,
Doczekaliśmy straszney Bożey plagi!
Idzie Krzywonos aż do Połonnego,
Tam pobił szlachtę, wziął y zdobycz z niego.
Pod Konstantynow ciągnie z wojskiem śmieie,
A tam był xiążę.²⁾ z nim ludzi nie wiele;
Z iakowym szczęściem — każdy przyznać musi, —
O wielkie wojsko w niedzielę się kusi,
Tam bił kozaków z iaką wiktoryą,
Opisać by ią.

Potym we wtorek Krzywonos się kusi,
Xiążę Jegomość y tam się bić musi:
Z niewielą ludzi zderzyli się śmieie
Legło na placu dość pogaństwa wiele,
A że fakcye y tam nastąpiły,
Sławy xiążęciu nabyć zazdrościły,
Swey się zbawiły.

I pod Pilawce było wojska siła,
I to fakcyą prędko rozproszyła.

1) Осол. рукоп. 1853, стор. 1—3.

2) Ярема Вишневецький.

Ale to widzę, że praktyka¹⁾ była,
 Bo Kazimierza na państwo wsadziła.
 Xiążę Dominik był wtenczas hetmanem,
 Za co kpem teraz został wy...nym.
 Na bezrok znowu woysko zaciągaia,
 Któremu Lutra²⁾ za hetmana daia,
 Szczęścia nie maia.

Ciągnie k Sulżyńcom, tam woysko położył,
 Wtym Lanckoroński bardzo go zatrwożył;
 Posłał Sokoła wnet do Międzyboża, —
 Znaczna tam była nad nim łaska Boża :
 Z szczęcią chorągwi bił kozaków wiele,
 Przebił się nazad przez ich woysko śmieie.
 Ciągnie pan bełzki z woyskiem w Ukrainę,
 Prędko usłyszy straszliwą nowinę :
 Idzie Chmielnicki, złączył się z Tatary,
 Z wielkością woyska, którym niemasz miary.
 Nazad pod Zbaraż z woyskiem się wrócili,
 Wnet do oyczyzny posły wyprawili,
 Sami do wałów prędko się rzucili,
 Dobrze czynili.

Tam sto tysięcy na tysiąc Polaka
 Było pogańcow — wieść nie ladaiaika!
 Już w trzecich wałach dotrzymali cnoty,
 Dosyc meżności, dosyc y ochoty.
 Zaś pod Zborowem króla obleżono,
 Ba i Polaków nieźle przestraszono.

Cny Kalinowski wyszedłszy z niewoli
 Ciągnie pod Krasne bez królewskiey woli :
 Gromił Niczaia, tam się poszczęciło,
 Ba i w Jampolu nie podleysze było.
 Wnet do Winnice z woyskiem przyciągnęli,
 I tam dla fakcyi Bohuna nie wzięli;
 Przyszło nakoniec sromotnie uchodzić,
 I to oyczyźnie nieco miało szkodzić.

Zaraz na wiosnę poganie zmocnieni
 Ciągną ku woysku barzo zaiuszeni.
 Wziąwszy wiadomość Kalinowski o tym,
 Idzie do woyska z iakowym kłopotem!
 Przyszedł pod władzę króla Kazimierza :
 Jak woyskiem rządził, niechay się wymierza!

¹⁾ Інтрига.

²⁾ А. Фірлей, воевода белзький, був протестант.

Tam nam fortuna była posłużyła,¹⁾
 Pańska fakeya temu zagroziła,
 Złe uczyniła.

Potocki znowu wzniecił swoje dzieła
 Ruszywszy woyska ku Kiiowu siła.
 Staął nad Rosią z kozaki traktować,
 O włos nie przyszło y tam nam szwankować.
 A w tym Potocki iuż w drodze umiera,
 Już konkluduje, traci swoje dzieła,
 Zaś Kalinowski ciągnie ku Bugowi —
 W iakim porządku, ten kto widział, powie.
 Przyszedł na Batów, stanął dość szeroko ;
 Wnet nieprzyjaciel nadciągnął nam w oko,
 Obsiadł około fortelami swymi,
 Rozgromił woysko z zdrajcami naszymi.
 Zginęło ludzi takie piękne grono,
 Jakiego rychło białogłowskie łono
 Próżno ma zrodzić, bo się raz przebrało
 O zacnych mężów, a prawie ich mało.

Na drugą zimę pretko się rzucili,
 Tak wiele woyska z Czarnieckim trudzili,
 Mało sprawili.

Na wiosnę woysko stawia pod Gliniany,
 Darmo go głodzi, godzien stąd nagany.

Отся вірша перебираючи коротко події Хмельницьчини доводить оповіданє до Жванецької битви, тоб то до жовтня 1653 р.

¹⁾ Натяк на битву під Берестечком.



Помилки: Стор. 17 зам. одним zamachem читай: одним nie-szczęściem. Стор. 65 в титулі зам. diadema Lechiam читай: diadema Lechicum.

З М І С Т.

	стор.
I. Бібліографія	1—6
II. Катастрофа і її причини	7—17
III. Національний, релігійний і соціальний характер Хмельнищини	17—27
IV. Характеристики головних діячів Хмельнищини	28—37
V. Важливі події 1648 і 1649 рр.	37—56

Тексти віршів:

N. 1. Wiersze kozakowi Chmielnickiemu przypisane	57—58
„ 2. Утиски підданих у Польщі	58—60
„ 3. Що в Польщі було вільно, а чого не вільно?	60—61
„ 4. Про те як канцлер Оссолінський підбунтував козаків	62—63
„ 5. Надгробний напис Хмельницькому	64
„ 6. Caroli Vitsfii: Bogdani Cosacorum Ducis peripetia	64
„ 7. Anagrammata quatuor regum diadema Lechicum ambientium	65—66
„ 8. Paszkwil łaciński na wojewodę Kisiela	66—67
„ 9. Епіграми на короля Яна Казимира і королеву Марію Гонцару (I—VII)	67—69
„ 10. De vita et rebus gestis Ioannis Casimiri, regis Poloniae, cardinalis, Jesuitae	69
„ 11. Panegiricon eiusdem Casimiri	69—71
„ 12. Sermo gementis Poloniae ad regem Casimirum	71—73
„ 13. Tryumph nieboskiey królowey Imości polskiej, xiężney Mantuańskiey	74—76
„ 14. Projekt po abdykatiey koronie króla Jana Kazimierza	76—77
„ 15. Злі віщування в часі Хмельнищини	77—78
„ 16. Na pogrom Ichmościów panów hetmanów pod Korsuniem r. 1648	78—80
„ 17. Na uciekaiących z pod Pilawiec	80—82

	стор.
N. 18. Пилявецька втека	82—86
„ 19. Żalosny lament na rozproszone woyska pod Pilawcami 1648 die 12 7-bris	86—87
„ 20. Pieśń żalosna po rozproszeniu woyska pod Pilawcami bendącego	87—88
„ 21. Sedes triumphalis	89—90
„ 22. Justificatia xięcia Dominika Zasławskiego	90
„ 23. Епіграми на кн. Домініка Заславського (I—V)	90—91
„ 24. Nagrobek xiążęciu Dominikowi	92—93
„ 25. Плач над зруйнованою Україною 1648 р.	93—94
„ 26. Pieśń o kozackiey woynie anno 1648	94—96
„ 27. Zbaraska expedicia	96—107
„ 28. Podczas oblężenia woyska pod Zbarażem złożony Lament korony polskiej	107—110
„ 29. Від смерти Владислава IV до Зборівського замирення	110—111
„ 30. Zaczęcie buntów kozackich przez Bogdana Chmielnickiego	112—114



КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

у Львові, ул. Академічна ч. 8

має на складі меж іншими отсі книжки :

Байда П. (Ніщинський) Гомерова Одиссея 2 томи	2·20 зр.
Верхратський Ів. — Начерк соматології	1·50 "
Грушевський М. — Віймки з жерел до історії України-Руси, ч. I, до пол. XI в.	1·00 "
— Останні романи Г. Сінкевича	—20 "
— Вступний виклад з історії давньої Руси	—10 "
— Розвідки й матеріали до історії України-Руси ч. I і II	2·00 "
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	—10 "
— Старі хартиї вільности	—30 "
Етнографічний збірник т. I, II, III і IV по	1·50 "
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	2·00 "
— т. II Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяпоцькій	2·00 "
— т. IV Галицькі акти з р 1648—9	2·00 "
Житє і Слово, вістник літератури, історії і фольклору, рік 1 і 2 по 5, р. 3	2·50 "
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	—20 "
Заневич — Знесене панщини в Галичині	—50 "
Записки наукового товариства імени Шевченка т. I—XXII по 1·50 зр.; комплети I—XX по	24·00 "
Збірник фізьольоїчної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I, нап. О. Кониський, 1·50 зр., на ліпшим папері	2·00 "
Збірник математично-природописно-ліварської секції, т. I і II по	1·50 "
„Зоря“ письмо літературно-наукове р. III, V, VI без Бібліотеки по	3·00 "
„ „ „ „ р. VIII, IX, X і XI по	5·00 "
„ „ „ „ літературно-наукове ілюстроване р. XII, XIII, XIV, XV, XVI і XVII по	6·00 "
Руська історична бібліотека :	
т. I. С. Качала — Коротка істория Руси	1·20 "
т. II М. Костомарова — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	2·00 "
т. III і IV Д. Ловайський — Княжий період України-Руси	3·40 "
т. V М. Смирнов — М. Дашкевич — І Шараневич Монографії до історії України-Руси	1·50 "
т. VI Антонович Вол. і Ловайський Д. — Істория великого князівства литовського	1·60 "
IX—XII М. Костомарова — Богдан Хмельницький	6·40 "
XIII — Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького	1·60 "
XIV—XVI — Руїна	4·20 "
XVII—XVIII М. Костомарова Мазепа і Мазепинці, В. Антоновича Останні часи козащини на Правобережі	3·30 "
XIX Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVІІІ в.	1·80 "
Калитовський Ом. Др. — Матеріали до літератури апокрифічної	—35 "
Кельнер Л. Др. — Істория педагогії	—60 "

Колесса Ол. Др. — Шевченко і Міцкевич, порівнююча студія	1:00 зр.
— Юрий Косован-Федькович	—30 „
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	—30 „
Левицький Нечуй І. — Сьвітгляд українського народу	—30 „
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	3:50 „
— Руська Правда	—50 „
Літературно-науковий Вістник, річна передплата за р. 1898 (без 1-ої книжки, що становила осібну цілість)	7:50 „
Метлинського А. — Думки і пісні	—30 „
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	1:00 „
Огоновський Ом. Др. — Історія руської літератури т. II. 3 зр. т. III. 4 зр. т. IV	1:00 „
— Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	1:50 „
Онишкевич Г. — Руска бібліотека т. III	1:50 „
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	2:00 „
Павлик М. — Про читальні	—50 „
— М. П. Драгоманов, єго ювілей і похорон	2:00 „
Партицький О. — Старинна історія Галичини	3:00 „
— Словянська держава перед двома тисячами літ	—10 „
— Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	—35 „
— Скандинавщина в давній Русі	—20 „
— Слово о полку Ігоревім	—80 „
— Темні місяці в Слові о полку Ігоревім	1:40 „
Правнича часопись, річник IV—V по 3 зл., VI і VII по	1:00 „
„Правда“ письмо літературно наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	2:00 „
— з р. 1878 1 зр., річн. XIII з доповненєм	1:50 „
Руданський С. — Твори т. I—IV	1:80 „
Студинський К. Др. — Лірички, студія	—20 „
— Пересторога, історично-літературна студія	1:00 „
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I, II і III по	2:50 „
Учитель, орган Руського товариства педагогічного з р. 1890, 91, 92, 93, 94, 95 і 96 по	2:00 „
Франко І. Др. — Жіноча неволя в народних піснях	—35 „
— Нарис історії фільозофії	—30 „
— Наші коляди	—20 „
— Іван Вишенський	1:00 „
— Варлаам і Йоасаф	1:00 „
Целевич Ю. Др. — Історія скиту манявського	1:20 „
Шевченко Тарас — Кобзар, 3 томи з пересилкою	7:00 „
Шекспір — Драматичні твори, пер. Куліша т. I	1:00 „
Щурат В. Др. — Пісня про Роланда	—50 „
— Чернеча республіка на Афоні	—10 „
— „Чернець“ Т. Шевченка, студія	—10 „

B 3.303